

T.C.
Hitit Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

**ABDURRAHMAN el-CÂMÎ'NİN *ŞERHU'r-RİSÂLETİ'l-VAZ'İYYE*
ADLI ESERİNİN EDİSYON KRİTİĞİ**

Ayhan CAN

Yüksek Lisans Tezi

Çorum 2015

**ABDURRAHMAN el-CÂMÎ'NİN ŞERHU'r-RİSÂLETİ'l-VAZ'İYYE ADLI
ESERİNİN EDİSYON KRİTİĞİ**

Ayhan CAN

**Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

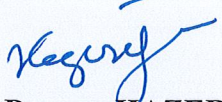
**Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. İclâl ARSLAN**

Çorum 2015

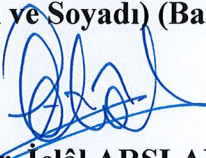
KABUL VE ONAY

Ayhan CAN tarafından hazırlanan “Abdurrahman el-Câmî'nin *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye* Adlı Eserinin Edisyon Kritiği” başlıklı bu çalışma, 15.07.2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak yüksek lisans/ doktora/ sanatta yeterlik tezi olarak kabul edilmiştir.

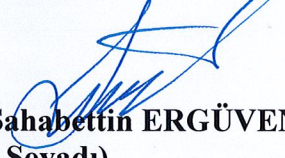
İmza

Prof. Dr. Dursun HAZER
(Unvan, Adı ve Soyadı) (Başkan)

İmza

Yrd. Doç. Dr. İclâl ARSLAN
(Unvan, Adı ve Soyadı) (Danışman)

İmza

Yrd. Doç. Dr. Şahabettin ERGÜVEN
(Unvan, Adı ve Soyadı)

İmza

(Unvan, Adı ve Soyadı)

İmza

(Unvan, Adı ve Soyadı)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

İmza

(Unvan, Adı Soyadı)
Prof. Dr. Mehmet EKİRLERAN
Enstitü Müdürü

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (15/ 07/ 2015)

Ayhan CAN

ÖZET

CAN, Ayhan. *Abdurrahman El-Câmî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyeye Adli Eserinin Edisyon Kritiği*, Yüksek Lisans, Çorum 2015.

Nureddin Abdurrahman el-Câmî, hayatı boyunca bilgi elde etmenin yollarını aramıştır. İlim için birçok yolculuklara çıkmıştır. el-Câmî gerek Arap dünyasına hitap eden, gerekse Fars dünyasına hitap eden birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerinden biri de tezimizin konusunu teşkil eden *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyeye* adlı eseridir. el-Câmî bu eseri Abdurrahman el-Îcî'nin *er-Risâletü'l-Vaz'iyeye* adlı eserine şerh olarak yazmıştır. Bu eser, lafız-anlam ilişkisini inceleyen vaz' ilmini konu edinir. el-Câmî'nin bu şerhinin, kendisine aidiyeti noktasında herhangi bir sıkıntı yoktur. Bu şerh el-Îcî'nin *er-Risâletü'l-Vaz'iyeye* adlı eseri üzerine yazılmış ilk şerhlerden olup yöntem olarak kendinden önce yazılmış Ebu'l-Kasım el-Leysî es-Semerkindî'nin şerhinden çokça faydalanılmıştır. Şerhin üslubu daha önce vaz' ilmiyle karşılaşmamış okuyuculara ağır gelebilir. Bu bağlamda bu eserin iyi anlaşılması için tezimizin birinci bölümünde vaz' ilmiyle ilgili temel bilgiler vermeye çalıştık. Ayrıca Arapça kısmında da açıklayıcı unsurlar içeren dipnotlar kullandık.

Anahtar Sözcükler: el-Câmî, el-Îcî, Vaz', Lafız, Anlam, er-Risale, Şerh.

ABSTRACT

CAN, Ayhan. *The Critical Edition of Abdurrahman al-Jâmi's Work Called Sharhu'r- Risâlati'l-Vad'iyya*. Master Thesis. Çorum 2015.

Nureddin Abdurrahman al-Jami tried to think of ways to get information throughout his life. He went on many journeys for knowledge. al-Jami wrote many works addressing both Arab and Persian world. One of his these works, which constitutes the subject of our thesis, is his work called *Şerhu'r- Risâleti'l-Vaz'iyye*. al-Jami wrote this work as a gloss of the work called *er-Risâletü'l-Vaz'iyye* of Abdurrahman al-İjî. This work centres on wad' discipline examining the relation between wording-meaning. This gloss of al-jami has no problem related to the belonging to him. This gloss is one of the first glosses written about the work called *Risâletü'l-Vaz'iyye* of al-İci and benefitted largely from Ebul Kasım al-Leysi es-Semerikandi's gloss written before it in terms of method. The genre of the gloss can be difficult for the readers who have not met the wad' discipline before. In this sense, we have tried to give basic information about wad' discipline in the first part of my thesis for the better understanding of this work. In addition, we have used explanatory footnotes including explanatory elements in Arabic part.

Key Words: al-Jâmî, al-Îjî, Vad', Wording, Meaning, ar-Risâla, Gloss.

TEŞEKKÜR

Bu alıőmada öncelikle benden her türlü yardımlarını esirgemeyen danışmanım Yrd. Do. Dr. İclâl ARSLAN'a, tez jürisini oluőturan hocalarım Yrd. Do. Dr. Şahabettin ERGÜVEN ve Prof. Dr. Dursun HAZER'e teőekkürlerimi sunarım. Ayrıca tez hazırlama sürecinde kaynak araőtırmalarımnda izlenecek yöntem ve tezin kurgusu konusunda bana yardımcı olan Doç. Dr. Aygün AKYOL'a, Öğr. Gör. Zübeyt NALÇAKAN'a, teze katkılarından dolayı Yrd. Doç. Dr. Harun BEKİROĞLU'na, Prof. Dr Halil İbrahim ŐİMŐEK'e tezi baştan sona okuyarak katkı sağlayan meslektaőım Edebiyat öğretmeni Eda POLAT'a ve bu çalışmayı ortaya koyabilmem için gerekli eğitimi fedakârlılıklarıyla sağlayan çok kıymetli anneme-babama ve emeği geçen bütün hocalarıma, arkadaşlarıma teőekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
TEŞEKKÜR	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ	1
1.KAYNAK ve ARAŞTIRMALAR	1
2. MOLLA CÂMÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	4
2.1. İsmi, Lakabı, Künyesi ve Doğumu	4
2.2. İlim Hayatı, Hocaları ve Vefatı	5
2.3. Ailesi	6
2.4. Öğrencileri	6
2.5. Eserleri	7
2.5.1. Manzum Eserleri	7
2.5.2. Mensur Eserleri	8
BİRİNCİ BÖLÜM: VAZ' İLMİ	10
1. VAZ' İLMİNİN TANIMI, GAYESİ ve FAYDASI	10
1.1. Vaz' Kelimesinin Kök Anlamı	10
1.1.1. Terim Anlamı	10
1.2. Gayesi	10
1.3. Vaz' İlminin Faydası	11
2. VAZ' İLMİNİN ANA KONULARI	11
2.1. Vâzî'a (Vaz'ı Gerçekleştiren'e) Göre Vaz'ın Kısımları	12
2.2. Vaz'ın Mevzû'a Göre Kısımları	13
2.2.1. Şahsî Vaz'	13
2.2.2. Nev'î Vaz'	13
2.3. Delâlet Açısından Vaz'ın Kısımları	14
2.3.1. Tahkikî Vaz'	14
2.3.2. Te'vîlî Vaz'	14
2.4. Mana Açısından Vaz'	15

2.4.1. Mana Hâss Mûlahaza Âleti Hâss	15
2.4.2. Mana Âmm Mûlahaza Âleti Âmm	16
2.4.3. Mana Hâss, Mûlahaza Âleti Âmm.....	16
2.4.4. Mana Âmm, Mûlahaza Âleti Hass.....	17
2.5. Medlul Açısından Vaz' Kısımları.....	17
2.5.1. Küllî Vaz'	17
2.5.1.1. Zâta Delalet Eden Küllî Lafızlar	17
2.5.1.2. Hadese Delalet Eden Küllî Lafızlar	18
2.5.1.3. Zat ve Hadese Birlikte Delalet Eden Küllî Lafızlar	18
2.5.2. Cüz'î Vaz'	18
3. FARKLI İLİMLERDE BİR KAVRAM OLARAK VAZ'	19
3.1. Nahiv İlmindeki Kullanımı.....	19
3.2. Beyan İlmindeki Kullanımı	20
3.3. Mantık İlmindeki Kullanımı	20
3.4. Usûl İlmindeki Kullanımı	21
4. OSMANLI DÖNEMİNDE BİLİMLERİ TASNİF EDEN ESERLERDEKİ VAZ' İLMİ'NİN YERİ	22
4.1. Miftahu's-Sa'ade ve Misbahü's-Siyâde	22
4.2. Tertîbü'l-Ulûm	23
4.3. el-Metâlib.....	23
İKİNCİ BÖLÜM: el-İCÎ ve er-RİSÂLETÜ'L-VAZ'İYYE ADLI ESERİ	25
1. EL-İCÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ	25
1.1. er-Risâletü'l-Vaz'ıyye	26
1.2. <i>Er-Risâletü'l-Vaz'ıyye</i> Üzerine Yazılan Başlıca Şerhler.....	27
2. MOLLA CÂMÎ'NİN ŞERHU'R-RİSALETİ'İ-VAZ'İYYESİ	28
2.1. Şerhin Adı.....	28
2.2. Şerhin Nüshaları	28
2.2.1. Mısır Nüshası	28
2.2.2. Konya Nüshası	29
2.2.3. Manisa Nüshası.....	30
2.3. Şerhin Molla Câmi'ye Nispet Edilmesi.....	32
2.4. Şerhin Yazılış Tarihi ve Amacı	33
2.5. Şerhin Muhtevası	34
2.6. Şerhin Kaynakları ve Atıfları	43

2.6.1. Fevâidü'l-Ġiyasiyye	43
2.6.2. Şerhu'r-Risâleti'l Vaz'iyye (es-Sağır)	43
2.6.3. Bazı Zahiriler	43
2.6.4. Bazı muhakkikler	44
2.7. Şerhin Dış Unsurları ve Metodu	44
2.8. Şerhin Tahkikinde Takip Edilen Yöntem	45
SONUÇ	47
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: MOLLA CÂMÎ'NİN ŞERHU'r- RİSÂLETİ'İ-VAZİYYE ADLI ESERİNİN EDİSYON KRİTİĞİ	48
{محتوى الرسالة} ١.	53
{المقدمة: تقسيم الوضع باعتبار المعنى} ١, ١.	55
{تنبيه} ٢, ١.	61
{التقسيم: تقسيم اللفظ باعتبار مدلوله} ٣, ١.	63
{الخاتمة} ٤, ١.	69
أ. {التنبيه الأول}	70
ب. {التنبيه الثاني}	71
ث. {التنبيه الثالث}	73
ج. {التنبيه الرابع}	74
ح. {التنبيه الخامس}	74
خ. {التنبيه السادس}	75
د. {التنبيه السابع}	77
ز. {التنبيه الثامن}	78
ر. {التنبيه التاسع}	79
ز. {التنبيه العاشر}	80
س. {التنبيه الحادي عشر}	80
ش. {التنبيه الثاني عشر}	81
KAYNAKÇA	83
EK: NÜSHALARIN İLK ve SON SAYFALARI	86

KISALTMALAR

Age	: Adı geçen eser
b.	: Oğlu
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Çev.	: Çeviren
h.	: Hicri
İÜEFB	: İstanbul Üniverstisi Edebiyat Fakültesi Basımevi
İsam	: Diyanet İşleri Başkanlığı İslami Araştırmalar Merkezi
mad.	: Maddesi
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa numarası
ss.	: Sayfa araları
thk.	: Tahkik eden
yy.	: Yayın Yılı Yok

ÖNSÖZ

Elyazması eserler bilgi ve birikim içeren kültür varlığıdır. Bilgi ve birikim içeren bu varlık bir kültürün yıllarca korunmasını sağladığı gibi birçok araştırmacının istifade edeceği dokümanlardır. Her ne kadar eski raflarda kalmış bilgi kümesi görüntüsü verse de, bilimsel çalışmalar açısından bu varlığı gün yüzüne çıkartmak oldukça önemlidir. Ancak bu önemli birikimden faydalanılması gerekmektedir. Öte yandan yeni bilgi alanı oluşturmak ve geliştirmek için eski diye nitelendirilen bu eserlerin, gün geçtikçe ilmi araştırmaların merkezi haline gelmesi bunlara ne derece ihtiyaç duyulduğunun bir göstergesidir. Bunun için gerek akademik camiada ve gerekse sosyo-kültürel çevrede çalışılması gereken nadir eserlerin tespiti ve tahlili için çaba gösterilmesi gereklidir. Bu girişimler, daha sonraki süreçlerde yeni araştırmacılar için bilgi birikimine kolayca ulaşılması anlamına gelecektir. Biz de bu doğrultuda hareket ederek, Molla Câmî'nin *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye* adlı eserinin edisyon kritiğini bu çalışmada yapmayı amaçladık. Molla Câmî'nin *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*'yi el-Îcî'nin *er-Risâletü'l-Vaz'iyye* adlı eserine şerh olarak kaleme aldığı eseridir. *er-Risâletü'l-Vaz'iyye*, Arap gramerinde naklî bilgilerin yanında felsefî ve aklî unsurlara sahip ve lafızların vaz'a konu olduğu bir bilim dalı olan vaz' ilminden bahsetmektedir.

Vaz' ilmi, kesinlikle her dilbilimcinin vakıf olması gereken bir alandır. Arap gramer tarihine baktığımızda bu alanla uğraşan pek az kişi görülmektedir. Oysa ki, lügat ilimlerinin başında gelen bu ilmin, daha çok irdelenmesi ve buna ait araştırma sahalarının geliştirilmesi gerekmektedir. Bu alanda Arap dünyasında ilk ciddi çalışmayı yapan âlim, el-Îcî'dir. el-Îcî, vaz' ilmi hakkında *er-Risâletü'l-vaz'iyye* diğer bir ismiyle *er-Risâletü'l-'Adudiyye* adlı eserini yazmıştır. Bu risale üzerine, özellikle Arap kökenli olmayan âlimler tarafından birçok şerh yazılmıştır. Bu şerhlerden biri de Molla Câmî'nin yukarıda adı geçen şerhidir. Şerhler arasında büyük bir öneme sahip olan ve veciz ifadeleriyle dikkat çeken bu şerh, Molla Câmî gibi bir dilci, şair, müfessir ve daha birçok ilimde zirvede olan büyük bir bilgine aittir. Dolayısıyla bu yönüyle, tarafımızca tahkike konu olabilecek kıymetli bir eser olma niteliğini taşımaktadır.

Tezimiz bir giriş, üç bölüm ve bir ekten oluşmaktadır. Giriş bölümünde; vaz' ilimi hakkında yazılmış kaynak ve araştırmalardan bahsettik. Bunun yanında şârihin hayatı, eserleri, hocaları, öğrencileri ve ilmi kişiliği ile ilgili kısa ve özet bilgiler verdik. Tezimizin konusu gereği Molla Câmî'nin hayatı üzerinde fazla durmadık. Zira meşhur olan bu zat asırlar boyunca ilmî çalışmaların odağı olmuş ve her çalışmada kendisi hakkında edinilen bilgiler nesilden nesile aktarılmıştır. Bundan ötürü hayatına dair malumatın erişilebilir düzeyde olması, bizi bu konuyu genişçe ele almaktan alı koydu.

Birinci bölümde; genel olarak detaylara inmeden vaz' kavramını ve vaz' ilminin temel konularını işledik. Buradaki maksadımız ilk defa bu konuyla karşılaşan araştırmacılara vaz' ilmiyle alakalı kısa da olsa genel bir bilgi sunmaktır. Vaz' ilmine ait terminolojiyi örneklerle açıklamaya çalıştık. İleriki sayfalarda tahkikini yaptığımız eserin, metin tahlili ve muhtevasının iyi bir şekilde amacıyla yer yer örneklerle bu açıklamayı zenginleştirdik.

İkinci bölümde ise, tahkikini yaptığımız eser hakkında ulaşabildiğimiz kadarıyla malumatı ele almaya çalıştık. Bunu yaparken öncelikle ana metnin sahibi olan el-Îcî ve eseri *er-Risâletü'l-Vaz'iyye* hakkında gerekli bilgiyi verdik. Daha sonra Molla Câmî'ye ait şerhin edisyon kritiğini, metnin özelliklerini ve tahkik metodumuzu ortaya koyduk.

Üçüncü ve son bölümde ise; üzerinde çalıştığımız *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*'nin Arapça metninin tahkikli halini, farklı nüshalarını karşılaştırarak ortaya koymayı amaçladık. Son olarak tezimize tahkikini yaptığımız bu eserin üç farklı nüshalarının ilk ve son sayfaları ek kısmında verdik.

Ayhan CAN

GİRİŞ

1. KAYNAK ve ARAŞTIRMALAR

Çalışmamızın konusu olan, Abdürrahman el-Câmî'ye ait *Şerhu'r- Risâleti'l-Vaz'iyye* eserinin edisyon kritiği ve metin incelemesinde faydalandığımız ve vaz' ilmiyle ilintili olan bazı eserleri de tanıtmakta fayda bulduk. Buradaki maksadımız daha önce vaz' ilmiyle ilgili herhangi bir malumatı olmayan araştırmacıların ve okuyucuların başvurabilecekleri belli başlı kaynakların varlığından haberdar etmektir.

Öncelikli olarak yararlandığımız eser, Kâdî 'Adudüddin Abdurrahman el-Îcî(ö. 756/1355) nin *er-Risâletil Vaz'iyye* adlı eseri olmuştur. Bu eser hakkında ikinci bölümde detaylı bilgi vereceğiz. Ancak *er-Risale* üzerine yazılmış en önemli şerhlerden olan Ebul kasım Ali el-leysi es-Semerkandî(ö. 888/1483)'ye ait *Şerhu risâleti'l-Vaz'iyye* adlı eseri tezimizde faydalandığımız en önemli eserlerin başında gelmektedir. es-Semerkandî bu eserini el-Îcî'nin *er-Risale*'si üzerine yazmış olduğu ilk şerh niteliğine sahiptir. es-Semerkandî bu eseri için *eş-Şerhu's-Sağir* de denilmektedir. Bu şerh Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Şerhin dili gayet açık el-Îcî'nin maksatlarını açıklar ve örneklerle zengin bir sunum yapmaktadır. Şerh üzerine yazılmış birçok haşiye ve ta'likât olmuştur tezimizde kullandığımız eserlerden bu eser üzerine yazılmış en önemli iki hâşiye var bunlar: Şeyh Muhammed ed-Desukî el-Mâlikî (ö. 1230/1815)' nin kaleme almış olduğu haşiyesi diğeri ise, Muhammed el-Hâfnavî(ö. 1181/1767)'nin kaleme almış olduğu haşiyedir. Bu hâşiyelerin uslubları bir birine yakındır. Yukarda bahsettiğimiz dört eser birlikte basılmış bir mecmu'a niteliğindedir. Okuyucular için dört vaz' eserinin birlikte sunulması bizce faydalı bir olgudur. Bu mecmua İslâmi kitaplar naşiri Mehmet Nuri Nas tarafında Mardin'in Midyat ilçesinde basılmıştır.¹

Yararlandığımız diğeri bir mecmu'a da *Mecmu'a hams-i Resail* adlı eserdir. İsminden de anlaşıldığı gibi bu mecmu'anın içerisinde beş ayrı eser vardır. Mecmu'anın içerisinde bulunan ilk risale *es-sûtur* adlı eserdir. Bu eserin yazarı eş-şeyh Abdülhakim ed-Dereşvîdir. Risale başlıcada isti'âre ve isti'âre çeşitleri hakkında bilgiler verir. Son derece kısa olan bu risâle, Sadeddin Mes'ud b. Ömer et-Teftazanî

---

¹ Ebu'l-Kasım Ali el-Leysî es-Semerkandî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, (*es-Segir*), Mektebetü'l-İslâmîyye, Midyat (yy), s.113; (Yukarda bahsettiğimiz el-Îcî'nin *er-Risâlesi* ve her iki hâşiye es-Semerkandî'nin söz konusu şerhiyle birlikte bastırılmıştır.)

(ö.792/1390)'nin eseri olan et-Tedricü'l-edani'nin mukaddimesi üzerine yazılmıştır. Mecmu'anın içerisinde bulunan bir diğer eser, *el-Verdet'ül-Neddâre fi'l-Mecazi ve'l-İsti'âre* adlı risaledir. Yazarı Ebu bekir Mir Rüstem es-Sûrîdir. Risaleyi tezimizde kullanmadık ancak mecmu'a içerisinde bulunduğu için ismini ve yazarının ismini söylemekle yetiniyoruz. Diğer bir risâle yine Ebu bekir Mir Rüstem es-Sûrî'ye ait *el-lam' fi İlmi'l-Vaz'* adlı risâledir. Bu eserde vaz' ilminin temel konuları kısa bir şekilde verilmektedir. Mecmu'anın içerisinde bulunan diğer bir risâle ise Kemalüddin Dede Cöngi(ö.975/1567)'ye ait *Dede Cöngi fi'l-Vaz'* adlı eserdir. Bu eser son derece kısa olup vaz' ilminde özlü, temel bilgiler sunmaktadır. Mecmu'anın içerisinde bulunan son risale ise Seyid Muhammed Selim el-İskenderânî'ye ait *Es-Sefau'n-Neb' fi İlmi'l-Vaz'* adlı eserdir. Bu risâle de bir önceki risâleler gibi vaz' ilmini özlü bir şekilde ele alır. Bu mecmu'a İbrahim el-Harranî ve Muhammed el-Diyarbakirî tarafından tahkik edilmiştir. Eser bu haliyle ilk defa 2012 yılında Haşemî yayınevi tarafından İstanbulda basılmıştır.²

Vaz' alanında istifade edilebilecek ender eserlerden biri Seyyid Muhammed Receb el-Hayrî'ye ait *Şerhü'l-Kâvaidi'l-Vaz'iyye* adlı eseridir. Bu eser, vaz' konularını daha tertipli ve düzenli bir biçimde sunmuştur. Eserde başlık konularak kaleme alınmıştır. Biz de tezimizde vaz' konuları ele alınmış yöntemini bu eserden esinlenerek oluşturmaya gayret ettik. Adı geçen eser hicri 1324 yılında İstanbulda basılmıştır.³

Vaz' ile alakalı bilgiler içeren, Osmanlı döneminde ilimleri tasnif eden eserler de vaz' ilmi üzerine çalışan araştırmacılar için büyük bir önem teşkil etmekte. Bu tür eserlerde vaz' ilminin ilimler arasında konumlandırılması adına büyük bir öneme haizdir. Biz burda bu eserler hakkında bilgi vermenin yerine birinci bölümde bu eserleri müstakil bir başlık altında zikretmekten fayda bulduk bunun için vaz' ilminin Osmalı âlimleri tarafından nasıl telakki edildiği, hangi ilimlerle aynı grupta olduğu, dilbililerinin hangi kısmına dâhil olgu da bu bağlamda ortaya çıkacaktır.

İlmü'l Vaz' (Dirasetün fi Felsefeti'i-Lüga Beyne 'Ulema'i-Usûlü'l-Fıkhi ve 'Ulem'i-Lüga) bu kaynak vaz' alanında son dönemde yazılmış kapsamlı bir eserdir.

---

² eş-Şeyh Abdülhakim ed-Dereşvî, *es-Sutûr* (Mecmu'ati- Hâmsi Resail), thk, İbrahim-Muhammed, İstanbul 2012, (Mecmu'ânın içerisindeki diğer risalelerin de basım yılı ve yeri aynı olduğu için tekrar zikretmeyeceğiz); Ebu bekir Mir Rüstem es-Sûrî, *el-Verdet'ül-Neddâre fi'l-Mecazi ve'l-İsti'âre*; Ebu bekir Mir Rüstem es-Sûrî *El-lam' fi İlmi'l-Vaz'*; Dede Cöngi, *Dede Cöngi fi'l-Vaz'*; Seyid Muhammed Selim el-İskenderânî'ye ait *Es-Sefau'n-Neb' fi İlmi'l-Vaz'*.

³ Seyyid Muhammed Receb el-Hayrî, *Şerhü'l-Kâvaidi'l-Vaz'iyye*, İstanbul h.1324.

Kitap vaz' ilmiyle ilgili bilişsel detayları vermekle birlikte vaz' ilminin doğuşu, gelişimi ve Nahiv Mantık usûl gibi ilimlerle ilişkisini de elealmaktadır. Bu eser Adürrezzâk Ahmed Mahmud el-Harbî tarafından kaleme alınmıştır. Irakta 2006 yılında basılmıştır.⁴

Ayrıca vaz' konusunu dolaylı ya da müstakil olarak elealan önemli eserleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. el-Fâide fi İlmi'l-Vaz', 'Adududdin İcî
2. el-Fevaidü'l-Ğiyasiyye, 'Adududdin el-İcî
3. er-Risaletü'l-mir'atiyye, Seyid Şerif (ö. 816/1413)
4. Fusulu'l-bedayi' fi usuli's-şerayi', Molla Fenarî (ö. 834/1430)
5. Telhisu'l-fusul fi tersisi'l-mesul, Mehmet Şah Fenarî (ö. 839/1435)
6. Risale fi'l-müfredat, Ali Kuşçu (ö. 879/1474)
7. 'Unkûdu'z-zevahir, Ali Kuşçu (ö. 879/1474)
8. er-Risale fi'l-vaz'iyye, Molla Hüsrev (ö. 885/1480)
9. el-Metalibu'l-ilahiyye ve Haşiyesi, Molla Lütfi (ö. 900/1494)
10. Usulu'l-ıstılahati'l-beyaniyye fi'l-vaz' ve'l-hakika ve'l-mecaz, Yusuf Kırmastî (ö. 906/1500)⁵

Türkiyede vaz ilmi ile ilgili yapılan çalışmaların başında şüphesiz İbrahim Özdemir'e ait *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık* (Vaz' ilminin Temel Meseleleri) adlı çalışması gelmektedir. Bu eser vaz'la ilgili her detayı vermekle birlikte kanatimizce Türkiyede yapılmış en önemli eserlerden biridir. Biz de tezimizde bu eserden çok faydalandık.⁶ Türkiyede vaz' üzerine yapılan diğer çalışmalardan biri de Abdullah Yıldırım'ın, "*Vaz' İlmi Ve 'Unkûdu'z-Zevahir/Ali Kuşçu (inceleme ve değerlendirme)*" adlı çalışmasıdır.⁷ Diğer bir çalışma ise Musa Alak'ın "*Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz' İlmine Dair Risâlesinin Tahkik ve Tahlili*" adlı

---

⁴ Abdurrezzak Ahmed mahmud, *İlmü'l-Vaz'*, (Dirasetün Fi Felsefeti'l-Lüga beyne 'ülemâ-i Usûli'l-Fıkhi ve 'Ülemai'-Lüğa), Birinci Baskı, Irak 2006.

⁵ Şükran Fazhoğlu, "Molla Lütfi, *el-Metalib fi Mevzuati'l-'Ulûm el-Lugaviyye*", (Değerlendirme Kısmı), s.69.

⁶ İbrahim Özdemir, *İslam düşüncesinde Dil ve Varlık (Vaz' İlminin Temel Meseleleri)*, İstanbul 2006.

⁷ Abdullah Yıldırım, "*Vaz' İlmi Ve 'Unkûdu'z-Zevahir/Ali Kuşçu (inceleme ve değerlendirme)*", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, yayınlanmamış tez.

çalışmasıdır.⁸ Ayrıca tezimizle ilgili araştırmalar esnasında, Doç. Dr. Ömer Türker'in yönetiminde vaz' risâlelerini içeren bir grup çalışmasının varlığından haberdar olduk. Çalışmamızın konusu olan Molla Câmî'nin *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye* adlı eserinin de bu grup çalışmasının içerisinde olduğu bilgisine ulaştık ve Doç. Dr. Ömer Türker'in kendisinden basılmamış bu çalışmayı temin etme imkanını da bulduk.

2. MOLLA CÂMÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. İsmi, Lakabı, Künyesi ve Doğumu

Molla Câmî'nin tam adı, Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed el-Câmî'dir.⁹ Şöhret bulduğu lakabı Nureddîn'dir.¹⁰ Ancak bazı kaynaklarda asıl lakabının İmaduddîn olduğu ifade edilmektedir.¹¹ Künyesi Ebu'l-Berekât'tır.¹² Horosana bağlı Câm şehrinde doğmuş olması nedeniyle el-Câmî, tasavvufî görüşlerinden dolayı da en-Nakşibendî nispetleriyle anılmıştır.¹³

Câm kasabasının Harcird köyünde hicri 817 yılı Şaban ayında doğmuştur.¹⁴ Molla Câmî, kendi mahlasını anlatırken "Doğum yerim Câm kasabasıdır. Kalemimin serpintileri de Şeyhü'l-İslâm Abdullah-i Ensârî'nin kadehinden bir damladır" ifadelerine yer vermektedir.¹⁵

---

⁸ Musa Alak, "Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz' İlmine Dair Risâlesinin Tahkik ve Tahlili" İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 25. sayı, 2011.

⁹ Usame Taha Abdürrezak (muhakkık), "Molla Câmî, Nureddîn Abdurrâhman, *el-Fevâidu'd-Diyâiyye*," (Muhakkikin ön incelemesinden), Matbaatu'l-Vezâreti'l-Evkaf ve Şuûni'd-Diniyye, Irak 1983. c.1, s.47; İclal Arslan, "Abdurrahman el-Câmî ve *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye* Adlı Eseri" *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, İzmir 2008, s.46.

¹⁰ Usame Taha, "Molla Câmî, *el-Fevâid*," s. 47; Ali Asgar Hikmet, *Câmî Hayatı ve Eserleri*, çev: M. Nuri Gençosman, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1963, s. 61.

¹¹ Usame Taha "Molla Câmî, *el-Fevâid*," s. 47; Ali Asgar Hikmet, *Câmî Hayatı ve Eserleri*, s. 61.

¹² Usame Taha "Molla Câmî, *el-Fevâid*," s. 47.

¹³ Usame Taha "Molla Câmî, *el-Fevâid*," s. 48.

¹⁴ Ömer Rıza Kuhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Beyrut 1993, birinci askı, c. 2, S.77.

¹⁵ Ali Asgar Hikmet, *Câmî Hayatı ve Eserleri*, s.61.

2.2. İlim Hayatı, Hocaları ve Vefatı

Molla Câmî ilk tahsiline babası Nizameddin Ahmedin yanında başladı.¹⁶ Bu bağlamda ilk hocasının babası olduğunu ifade edebiliriz. Sarf ve Nahiv ilimlerini babasından aldıktan sonra¹⁷ birçok âlimin rahle-i tedrisâtında bulunmuştur. Ali Asgar Hikmet, Câmî Hayatı ve Eserleri adlı çalışmasında *Reşahat* sahibi Safiyuddin Ali(ö. 910/1504)'yi kaynak göstererek Câmî hakkında detaylı bilgiler nakletmektedir. Câmî daha küçük yaşlarındayken babasıyla birlikte Herat'a gelip Nizamiye Medresesine yerleşti. O devirde Arapçanın büyük üstatlarından ve Arabî ilimlerde zamanın en meşhur bilginlerinden olan Mevlânâ Cüneyd-i Usûli'nin derslerine katıldı. *Muhtasar*, *Telhis* gibi Arap dili alanında büyük bir önem teşkil eden eserlerin mütalaasına başlamıştı. Sadece ana kaynakları değil, şerh ve haşiyeleri de inceleyen Câmî, *Mutavvel*'i bitirdi. Sonra zamanın en büyük tahkik ehli ve meşhur Seyyid Şerif-i Cürcanî'nin (ö. 816/1414) talebesi Semerkantlı Mevlana Hoca Ali'nin derslerine katılmaya başladı. Bu zatın eşsiz bir mutalâa metodu vardı. Fakat kırk gün devam ettikten sonra hocasından ayrıldı. Daha sonra asrın en faziletli âlimlerinden ve meşhur Sâdeddin-i Teftezanî'nin öğrencilerinden olan Mevlana Şehabettin Mehmet Câcermî'nin talebesi oldu. Burada da bir süre ilmî çalışmalarına devam ettikten sonra Semerkand'da asrın tahkik ehli bilginlerinden meşhur Kadı Zade-i Rumî'nin ziyaretine gitti. İlk görüşmelerinde aralarında uzun bir tartışma oldu. Nihayet Kadı Zade Câmî'nin fikrini kabul etme zorunda kaldı. el-Câmî ilmî hayatında yine devrin büyük üstatlarından olan Mevlana Ali Kuşçu ile de aynı meclislerde bulunmuş ve bu büyük âlimin takdirini kazanmıştır. Türk âdetince beline garip bir çanta bağlamış olduğu halde Câmî'nin meclisine giren Ali Kuşçu, bir fırsatını bulup cevaplanması zor olan sorular sordu. Câmî hemen bu meselelerin her birine ayrı ayrı tatmin edici cevaplar verdi. Mevlânâ Ali Kuşçu bu durum karşısında susmuş ve hayrete düşmüştü. Câmî şaka yoluyla, "Mevlana! Çantanızda bundan daha güzel bir şey yok muydu?" diye bir soru yöneltti. Ali Kuşçu, bu görüşmenin üzerinde bıraktığı tesirle öğrencisine demiştir ki, "O günden sonra bana bu âlemde kutsal nefes denilen şeyin varlığı malum oldu." Bazı mürşitler, bu kudretin Hâcegân Tarikatı'yla meşgul olmaktan ileri geldiğini, çünkü bu tarikatta akli terbiye eden ve idrak melekesini kuvvetlendiren bir

---

¹⁶ Ömer Okumuş, *Câmî Abdurrâhman*, DİA, İstanbul 1993, c. 7, s. 94.

¹⁷ Ali Asgar Hikmet, *Câmî Hayatı ve Eserleri*, s. 62.

tesir bulunduğunu söylerler.¹⁸ Câmî bu ilim yolculuklarında kısa sürelerde sarf ve nahiv ilminden astronomiye kadar birçok ilim tahsil etmiştir. Câmî bununla yetinmemiş Semerkand'a dönüp tasavvufa yönelmiştir. Câmî Semerkant dönüşünde Nakşibendî şeyhlerinden Sâdeddin-i Kaşgarî'ye intisap etti. Onun vefatından sonra (860-1456) halefi Hâce Übeydullah Ahrâr'a bağlandı.¹⁹

Mevlana Câmî 877'de (1472) hacca gitmek için Herat'tan ayrıldı.²⁰ Câmî hac dönüşünde Tebriz'e gitti. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Tebriz'de kalmasını istese de ancak oradan ayrıldı. 878/1474 tarihinde Herat'a döndü. Burada Sultan Hüseyin Baykara'nın kendisi için yaptırdığı medresede Arap dili ve edebiyatı, hadis ve tefsir dersleri okuttu. Muharrem ayı 898 /1492 yılında Herat'ta vefat etti. Cenazesi, şeyhi Sa'deddin-i Kaşgarî'nin kabrinin yanına defnedildi.²¹

2.3. Ailesi

İsfahan'dan Horosan'a göç eden dedesi Şemseddin Muhammed, burada İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî (ö.189-805) neslinden gelen birinin kızıyla evlenmiş, bu evlilikten babası Nizameddin Ahmet dünyaya gelmiştir.²² Câmî, müridi Şeyh Sa'duddin el-Kaşgarî'nin kızıyla evlenmiş ve bu evlilikten dört erkek çocuğu olmuştur. İlk çocuğu doğumundan bir gün sonra, ismi Sefiyyuddin Muhammed olan ikinci çocuğu doğumundan bir yıl sonra vefat etmiştir. Üçüncüsü Ziyâuddin Yusuf'tur. Dördüncüsü ise kardeşi Ziyâuddin'den dokuz sene sonra dünyaya gelen Tahiruddin İsa'dır. Doğumundan kırk gün sonra vefat etmiştir.²³

2.4. Öğrencileri

Molla Câmî hayatı boyunca ilimle uğraşmış ve bu ilmi başkalarına aktarmaya çalışmıştır. Bunun sonucunda da birçok öğrenci yetiştirmiştir. Kaynaklarda

---

¹⁸ Ali Asgar Hikmet, *Câmî Hayatı ve Eserleri*, ss. 65-68.

¹⁹ Ömer Okumuş, *Câmî Abdurrâhman*, s.94.

²⁰ Ömer Okumuş, *age*, s. 94.

²¹ Ömer Okumuş, *age*, s. 95.

²² Ömer Okumuş, *age*, s. 94.

²³ Usame Taha "Molla Câmî, *el-Fevaid*," s. 50.

ulaştığımız öğrencilerinin isimleri; Abdulğafur el-Lâri (ö. 912/1506) ve İbrahim b. Muhammet 'Usameddin el-Esferânî(ö. 951/1544)' dir.²⁴

2.5. Eserleri

Câmî'nin gerek mensur, gerekse manzum olsun farklı ilim dallarında eserleri vardır. Sadece Farsça değil Arapça da yazmıştır.²⁵ Fars asıllı olduğundan özellikle şiir alanında Farsça eserler kaleme almıştır.

2.5.1. Manzum Eserleri

1. Divanları

el-Câmî, mesnevileri dışındaki kaside, terciibent, terkihibent, gazel, kısa mesnevi, kıta, ruba'i ve mu'ammalardan ibaret olan şiirlerini üç divanda toplamıştır.²⁶ İran'daki Divan Edebiyatı'nın son şairi kabul edilir.²⁷ Ali Şir Nevâî'nin iteği üzerine bu divanların her birini yazdıkları dönemleri belirtecek şekilde adlandırmış, birincisine oldukça uzun olmak üzere her üç divana birer mukaddime yazmıştır. Bu mukaddimelerde nesir ve şiir halinde ifade edilen sözün öneminden bahsederek nesir yazarlığı gibi şairliğin de asla vazgeçilmesi mümkün olmayan işlerden biri olduğunu söylemiştir. Şiir ve edebiyatın değerini ayet ve hadislerden deliller getirmek suretiyle ispata çalışmıştır. *Fâtihatü's-şebâb* adını verdiği ilk divanı 884 (1479) yılında tertip edilmiş olup gençlik yıllarına ait şiirlerini, ertesini yıl düzenlediği *Vâsıtü'l-'İkd* adlı divanı orta yaş şiirlerini ihtiva eder. *Hâtimetü'l-Hayât* adıyla 896 (1491) yılında düzenlediği üçüncü divanı ise yaşlılık dönemi manzumelerinden oluşmaktadır.²⁸

2.Heft Evreng

3. Hadis-i Erbain

4. Risâle-i Terceme-i Kelimât-ı Küçüğe

5. Risâle-i Sağgir der Mu'ammâ

---

²⁴ Usame Taha "Molla Câmî, *el-Fevâid*," s. 54.

²⁵ Usame Taha "Molla Câmî, *el-Fevâid*," s.73; Ömer Okumuş, *Câmî Abdurrâhman*, s.96.

²⁶ Ömer Okumuş, *Câmî Abdurrâhman*, ss. 97.

²⁷ İclal Arslan, "Abdurrahman el-Câmî ve *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye* Adlı Eseri" *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, İzmir 2008 s.94.

²⁸ Ömer Okumuş, *Câmî Abdurrâhman*, ss. 97.

2.5.2. Mensur Eserleri

1. Nefehâtü'l-üns.
2. Nakdü'n-Nüsûs fi şerhi Nakşü'l-Fusûs.
3. Şerhu Fusûs'l-hikem.
4. Eşi'atü'l-Lema'ât.
5. Levâih. Farsça.
6. Risâle-i Tehlîliyye.
7. Sühânân-ı Hâce Pârsâ.
8. Risâle fi'l-vücûd.
9. Risâle fi zikr.
10. Tefsîrû'l- Kur'ân.
11. Risâle-i Şerh-i Hadis.
12. Risâle der menasiku'l-hac.
13. Şevahidü'n-Nübüvve.
14. Baharistan.
15. el-Feva'idü'z-Ziyâ'iyye. Hayatta kalan tek oğlu Ziyauddin için kaleme aldığı eserdir.²⁹
16. Risâle der İlm-i Kâfiye.
17. Tecnîsü'l-lügat.
18. Risâle-i Mûsikî.
19. Kitab-ı Sarf.
20. Risâle-i Münşe'ât.
21. Risâle-i Kübra der Mu'ammâ.
22. Risle-i Mutavassıt der Mu'ammâ.
23. Risâle der Beyan-i Kavâ'id-i Mu'ammâ.

---

²⁹ İclâl Arslan, "Abdurrahman el-Câmî ve *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye* Adlı Eseri" s. 75.

24. ed-Dürretü'l-fâhire
25. Şerh-i Mîmiyye-i Hamriyye-i Fâriziyye.
26. Şerh-i Kasîde-i Tâiyye-i Fariziyye.
27. Risâle der Şerh-i Ruba'ıyyât.
28. Risâle -i Şerh-i Beyt-i Hüsrev-i Dihlevî.
29. Risâle -i Şerh-i Beyteyn-i Mesnevî-i Mevlevî.
30. Risâle fi'l-Aruz.
31. Risâle-i Fihrist.³⁰
32. Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'ıyye. Bu eseri tezimizin ikinci bölümünde ele alacağız.

---

³⁰ Molla Câmî'nin eserleri için bkz: Hacı Halife Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn 'An Esâmî'l-Kutub ve'l-Funûn*, İstanbul 1941, c.1, s.71,310,404,742,853,872,886,897,898; *age*, c.2, s.1037,139,1262,1372,1563,1831,1842,1972; Kuhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, s.77; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'Arıfîn Esmâu'l-Müellifîn ve Asârü'l-Müsannifîn*, İstanbul 1951, c.1, s. 534; Ali Asgar Hikmet, *Molla Câmî ve Eserleri*, ss. 188-239; Taşköprüzâde, 'İsâmu'd-dîn Ebu'l-Hayr Ahmed Efendî, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniye fi 'Ulemâi'd-Devleti'l-'Osmânîye*, (İnceleme ve notlarla neşreden, Ahmed Subhi Furat), İÜEF, İstanbul 1985, ss. 261-263; Ömer Okumuş, *Câmî Abdurrâhman*, ss. 97-99.

BİRİNCİ BÖLÜM: VAZ' İLMİ

1. VAZ' İLMİNİN TANIMI, GAYESİ ve FAYDASI

1.1. Vaz' Kelimesinin Kök Anlamı

Vaz' (وَضَعَ) kelimesi, (وَضَعَ-يَضَعُ) fiil kalıbının mastarı olup birçok farklı anlamda kullanılmaktadır. Bu kelime geçişli, geçişsiz ve hem geçişli hem de geçişsiz olmak üzere üç şekilde kullanılmaktadır.³¹ Biz, sadece vaz' ilmini ilgilendiren sözlük anlamını vermekle yetineceğiz.

Vaz' sözlükte bir şeyi belli bir şeye karşılık olarak koymaktır.³² Bu anlama baktığımızda vaz' olgusu sadece lafızların anlama delaleti olarak değil mutlak anlamda kullanılmaktadır.

1.1.1. Terim Anlamı

Vaz' ilminin âlimlerin çoğu tarafından kabul görülen terim anlamı şöyledir: "Bir şeyin başka bir şey için ta'yin ve tahsis edilmesidir ki; birinci şey zikredilirken ikinci şey ondan (birinci şeyden) anlaşılır". Birinci şeye, lafız olsun ya da olmasın (işaret sayı, vb.) "mevzu" denir ikinci şeye ise "mevzû' leh" denir.³³ Ebu Bekir Mir Rüstem es-Sûrî, vaz' ilmini şöyle tanımlamaktadır: "Vaz' ilmi vaz' itibarıyla lafzın durumlarını inceleyen bir bilim dalıdır."³⁴

1.2. Gayesi

Vaz ilminin gayesi ise vaz' unsurunu bilmektir.³⁵ Bilginler vaz' ilmini, "Vaz'a konu olan anlamlı lafızları, vaz'a konu olmayıp mühmel kalan lafızlardan; lügat, sarf, nahiv, mantık, beyan, tefsir, fıkıh, usûl, kelim, aruz vb. âlet ilimlerinin dallarına ait

---

³¹ Özdemir, *İslam düşüncesinde Dil ve Varlık* s.45.

³² Receb el-Hayrî, *Şerhü'l-Kâvaidü'l-Vaz'iyye*, s. 2; Şeyh Abdülhamid ez-Zehrâvî, *İlmü'l-Vaz'*, thk: Abdülilah Nebhân, Mecelletü'l-Mecme'i'l-Lüğati'l-A'rabiyye, Dımışk, h.1416, Sayı 7, s. 460.

³³ Özdemir, *İslam düşüncesinde Dil ve Varlık*, s.48-49;Yapılan bu tanım vaz' ilminin genel tanımıdır. Geniş bilgi için bkz. Özdemir, age, ss. 48-55.

³⁴ es-Sûrî, *el-Lem'u fi İlmü'l-Vaz'*, s.47.

³⁵ es-Sûrî, *el-Lem'u fi İlmü'l-Vaz'*, s.48.

olan terimleri bir birinden ve hakikatin simgelerini mecazın karinelerinden ayırt etme yetisini kazandıran bir ilimdir." şeklinde gayesi açısından da tanımlamışlardır.³⁶

1.3. Vaz' İlminin Faydası

Vaz' ilmini ele alan eserlerin genelinde bu ilmin faydası hakkında bariz bir şekilde bahsedilmediğini görmekteyiz. Ancak Seyyid Muhammed Selim el-İskenderânî, vaz'ın faydasını "Eşyaların hâkikatlerini ve mecazlarını bilmektir".³⁷ Şeklinde yaptığı bir açıklaması mevcuttur. Bizce yapılan bu açıklamada vaz' ilminin sadece belagât ilmiyle alakalı göz önünde bulundurularak ortaya konmuştur. Oysa vaz' ilmi sadece beyan değil lügat, usûl, mantık vb. ilimlerle de ilişkili olması hasebiyle birçok ilim dalında önemli bir yere sahiptir.³⁸ Vaz' ilminin hedeflediği gaye ve amaç bizzat vaz'ın 'umûm husûs açısından nasıl olduğudur, sadece lafzın hakikî ya da mecaz olarak kullanışı değildir. Muhtemelen İskenderânî, vaz' edildiği anlam dışında kullanılan mecaz kelimelere vb. lafızlara³⁹ bakarak böyle bir açıklama yapmıştır. Oysa vaz' ilmi, sadece lafızların mecazî ve hakikî yönleri değil, genel ve özel lafız gruplarının temelinde yatan tümellik tikellik özellikleri, hangi lafız gruplarının hangi kısma dâhil edilmesi gerektiği ve vaz' çeşitleri üzerinde durur.

Vaz'ın faydası hakkında konuşan bir diğer bilgin ise Taşkoprizâde Ahmet Efendi (ö. 901/1495)' dir. Taşkoprizâde, vaz' ilmini bir bütün olarak ele alıp konularının isimlerini zikrederek, bu minvalde vaz' ilminin faydasını vurgulamaktadır.⁴⁰ İleride Taşkoprizâde'nin vaz' ilmi hakkında genel görüşleri üzerinde duracağız.

2. VAZ' İLMİNİN ANA KONULARI

Bir lafzın ifade ettiği "şey" kendisinden anlaşılana, gösterdiği hususa, anlatılmak istenen manaya ve vaz'a konu olmasına göre farklı adlarla tanımlanır. Buna göre; lafzın ifade ettiği "şey", "mefhûm, medlûl, mânâ ve mevzû' leh" kavramlarıyla

---

³⁶ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s. 117.

³⁷ el-İskenderânî, *Sefau'n-Neb' fi İlmi'l-Vaz'*, s. 59.

³⁸ Abdurrezzak Ahmed mahmud, *İlmü'l-Vaz'*, (Dirasetün fi Felsefeti'l-Lüga beyne 'ülemâ-i Usûli'l-Fıkhî ve 'Ülemai'-Lüğa), Birinci Baskı, Irak 2006, ss.19-20

³⁹ ed-Dereşvî, *es-Sutûr*, s. 9.

⁴⁰ Taşkoprizâde Ahmet Efendî, *Miftahu's-Sa'âde*, Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985, c. 1, ss. 125-126.

ifade edilir. Bu ifade edilen "şey" zât itibariyle aynı olsalar da kullanımları (i'tibârî) bakımından farklılık arz ederler.

Lafızdan anlaşılan "şey"e mefhum, lafzın gösterdiği hususa medlûl, lafızla anlatılmak istenen şeye mânâ, lafzın kendisi için vaz edildiği şeye de mevzû' leh adı verilmektedir.⁴¹

2.1. Vâzî'a (Vaz'ı Gerçekleştiren'e) Göre Vaz'ın Kısımları

Bu kısma giriş yapmadan önce "Lafızları vaz' eden kimdir?" sorusuna cevaben bu husustaki bilgilerin görüş farklılıklarını zikretmekte fayda buluyoruz.

Bu hususta Ebul'-Hasan el-Eş'arî'nin (ö.324/935-36) görüşleri şu şekilde olmuştur: " Lafızları vaz' eden Allah Te'âlâ olup bunu ya vahiy ile insanların öğrenmesini sağlamış ya da ses ve harfleri yaratmasıyla insanların buna vakıf olmasını sağlamıştır." Sa'düddin et-Teftezânî(ö. 792/1390) ve Seyfeddîn el-Âmidî (ö. 631/1233) gibi bilginler de bu görüşü benimsemişlerdir. Bu görüşün yanı sıra vâzî'ın Hz. Âdem'in olduğu da bazı bilginler tarafından söylenmektedir. Bu hususu da şöyle açıklamaktadırlar: "Lafızları vaz' eden Hz. Âdem'dir; daha sonra insanlar tarafından çocuklar gibi ya işaretlerle ya da lafızları tekrar ederek bu bilgi meydana gelmiştir."⁴²

Vaz' bu bağlamda farklı vâzî'a göre farklı isimler almıştır. Bunun sonucunda vaz' dört kısım olarak ele alınmıştır:

1) Vâzî', dilci olması hasebiyle vaz'ı lügavî (لغوي) ismiyle ele almıştır. Lüğavî vaz'a örnek "esed" (aslan) kelimesinin "yırtıcı hayvan" için vaz' edildiği gibidir. Burada "esed" kelimesinin göstermiş olduğu sözcük anlamı belirtilmiştir.

2) Vâzî' örf-i âmm (عرف العام) kategorisinde bulunması hasebiyle vaz'ı (عرفي) örfî ismiyle ele almıştır. Buna da "dört ayağa sahip canlı" anlamına gelen "dâbbe" lafzı vaz'ı örnek verilmiştir.

3) Vâzî' özel bir ilim kategorisinde bulunması sebebiyle vaz'ı (اصطلاحی) ıstilahî şeklinde ele almıştır. Buna da failin ıstilahen merfu olması vaz'ı örnek verilmiştir. Bu kategoriye ûrf-î hass da denir.

⁴¹ Receb el-Hayrî, *Şerhu'l-Kâvaidi'l-Vaz'iyye*, s. 8.

⁴² Receb el-Hayrî, *age*, ss.4-5.

4) Vâzî', şeriat koyucu ise vaz'ı (شرعي) şerî şeklinde ele almıştır. Namaz örneğinde olduğu gibi burada namaz malum ve belirli fiillere delalet etmesi anlamında vaz' edilmiştir.⁴³

2.2. Vaz'ın Mevzû'a Göre Kısımları

Burada vaz' olgusu, lafzî olmak kaydıyla şahsî ve nev'î olmak üzere iki kısma ayrılır.⁴⁴

2.2.1. Şahsî Vaz'

Lafzın, vâzî' tarafından kendi özel maddesiyle, cevheriyle (harfleriyle, yapısıyla) mülâhaza edilip küllî veya cüz'î bir anlam için vaz' edildiği bir vaz' türüdür.⁴⁵ Örneğin vâzî'(زيد) zeyd kelimesini maddesiyle (z-y-d) düşünür ve buna karşılık gelen anlam için vaz' eder.⁴⁶

Özel isimler, işaret isimleri, mevsul isimler, şart ve istifham isimleri, fiil isimleri, nekre isimler, harfler, zarflar, zamirler ve mastarlar gibi maddesiyle (harfleriyle) delâlet eden bütün lafızlar şahsî vaz' kısmına girerler.⁴⁷

2.2.2. Nev'î Vaz'

Müfred ve mürekkep lafızların, ifradî veya terkibî biçimiyle (formuyla) tasavvur edilip küllî veya cüz'î bir anlam için tahsis edildiği vaz' türüdür.⁴⁸ İfradî heyetiyle vaz' edilen lafızların başında fiiller gelmektedir. Bu da şu şekilde ele alınmaktadır: Vâzî', zamanın anlamını: mazî olsun (ضرب) muzari olsun (يضرب) hal olsun (اضرب) gibi malum fiillerde belirli bir faile, mechul fiillerde ise naibu'l- faile nisbet etmekle beraber icmalî olarak her ferdini kapsayacak olan küllî mefhumu

---

⁴³ Receb el-Hayrî, *Şerhu'l-Kâvaidi'l-Vaz'iyye*, s. 4.

⁴⁴ el-İskenderânî, *Sefau'n-Neb' fi İlmi'l-Vaz'*, s. 59.

⁴⁵ Receb el-Hayrî, *Şerhu'l-Kâvaidi'l-Vaz'iyye*, s. 6; Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s.78.

⁴⁶ Receb el-Hayrî, *Şerhu'l-Kâvaidi'l-Vaz'iyye*, s. 6; ez-Zehrâvî, *İlmü'l-Vaz'*, s. 462.

⁴⁷ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s.79.

⁴⁸ Receb el-Hayrî, *Şerhu'l-Kâvaidi'l-Vaz'iyye*, s. 6; Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s.78.

tasavvur edip nev'î vaz' metoduyla vaz' eder. Terkibî heyette ise isnadî, izafî vb. kelimâ terkipler de söz konusudur.⁴⁹

İsm-i fail, ism-i me'fûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i mansub, ism-i âlet, vb. müştak lafızların vaz'ı bu yöntemle gerçekleştiği gibi bütün mecaz kinaye ve mürekkeplerin vaz'ı da bu yöntemle gerçekleşmektedir.⁵⁰ şahsi vaz'a ve nev'î vaz'a bu isimlerin verilmesini Dede Cöngi(ö.975/1567) şu şekilde açıklamaktadır: "Vaz'a konu olan lafızda, hususilik itibar edilirse şahsî vaz', umumilik itibar edilirse nev'î vaz' söz konusu olur."⁵¹

2.3. Delâlet Açısından Vaz'ın Kısımları

Vaz' olgusu, manaya delaleti bakımından tahkiki ve te'vîlî olmak üzere iki kısım olarak ele alınmaktadır.⁵²

2.3.1. Tahkikî Vaz'

Tahkikî vaz'da lafızlar vaz' (aletü'l-vaz') vasıtasıyla manalara delalet edip vaz'ın dışında herhangi bir karineye ihtiyaç duymadan konuldukları anlamları ifade ederler.⁵³ Yukarıda zikrettiğimiz şahsî ve nev'î vaz' türleri tahkiki vaz'ın kategorisine girerler.⁵⁴

2.3.2. Te'vîlî Vaz'

Lafzın manaya delalet etmesinde vaz'la birlikte bir âlaka ve karineye de ihtiyaç duyan bir vaz' çeşididir. Tevilî vaz' mecaz kullanımlarda geçerli bir vaz' çeşididir. Örneğin (رأيت أسدًا يرمي) "tan bir aslan gördüm" cümlesindeki (أسد) kelimesi cesaretli bir adamı ifade etmek için vaz' edilmiş bir kelimedir bu da (يرمي) karinesiyle bilinmektedir.⁵⁵

---

⁴⁹ el-İskenderânî, *Sefau'n-Neb' fi İlmi'l-Vaz'*, s 61.

⁵⁰ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, ss. 79-80.

⁵¹ Özdemir, *age*, s.81.

⁵² ez-Zehrâvî, *İlmü'l-Vaz'*, s. 460; Özdemir, *age*, s. 83.

⁵³ ez-Zehrâvî, *age*, s. 460; Özdemir, *age*, s. 83.

⁵⁴ ez-Zehrâvî, *age*, s. 460.

⁵⁵ ez-Zehrâvî, *age*, s. 460.

2.4. Mana Açısından Vaz'

Vaz' mana cihetinde âklî taksime (mutlak taksime) göre başlangıçta dört kısımdan meydana gelir. Ancak yapılan araştırmalara göre kullanılan vaz' kısımları üç olduğu tespit edilmiştir. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Lafız hâss mana hâss.
2. Lafız âmm mana hâss.
3. Lafız âmm mana âmm.
4. Lafız hâss mana âmm.

Daha önce belirttiğimiz gibi âklînin gerektirdiği taksim budur. Bunun aklî çıkarımı ise şöyle yapılmaktadır: Lafzın medlulu ve manası ya cüz'îdir ki, bu da söz konusu cüzden hariç başka fertlerin bu lafzın kapsamı altına girmesini engelleyen faktördür. Ya da lafzın anlamı küllîdir ki, bu da anlamsal olarak söz konusu lafzın birden çok ferdi kapsadığını gösterir.⁵⁶ Mananın müşahhas ve âmm olmasına bağlı vaz' olgusu ele alındığında burada mülâhaza aleti olan vaz' olgusu, hâss ya da âmm olur.⁵⁷ Vâzî' burada ta'yin ve tahsis esnasında hem manayı hem de mülâhaza âleti olan mevzû'u göz önünde bulundurmaya zorundadır.⁵⁸

Bu dört kısım ayrıntılı bir şekilde şöyledir:

2.4.1. Mana Hâss Mülâhaza Âleti Hâss

Bu kısım bilginlerce şu şekilde tanımlanmıştır: “Vâzî'ın; haricen veya zihnen müşahhas olan bir manayı, kendi zatıyla (müşahhaslığıyla) mülâhaza edip şahsî veya nevî vaz' yöntemiyle mülâhaza edilen bir lafzı bu mana için belirlemesidir.”⁵⁹ Bu vaz' türü, mananın cüz'î olmasından dolayı cüz'î vaz' adını da almıştır.⁶⁰

Bu vaz' kısmına şahıs isimler, cins isimler, (فعل - يفعل) kalıbından gelen vezinler örnek verilmektedir. Burada şahıs isimlerden olan (زيد) kelimesinin ele alınması, konunun daha iyi anlaşılması yönünden faydalıdır. Söz konusu kelimenin

⁵⁶ Receb el-Hayrî, *Şerhu'l-Kâvaidi'l-Vaz'iyye*, s. 9,10.

⁵⁷ es-Semerkandî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, (es-Seğir), s.113.

⁵⁸ ez-Zehrâvî, *İlmü'l-Vaz'*, s. 468.

⁵⁹ Receb el-Hayrî, *Şerhu'l-Kâvaidi'l-Vaz'iyye*, s. 10; Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s. 87.

⁶⁰ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s. 87.

vaz'ı düşünülürken kendinden başka fertlere şamil gelmemesi adına uzunluk, kısalık, siyahlık, beyazlık vb. özellikleri haricen zatıyla düşünülüp müşahhas olan bu kelimenin kendisi için belirlenen anlama karşılık gelecek şekilde vaz' edilmesidir. Şahıs isimler ve cins isimler şahsi vaz' kısmına, vezinler ise nev'î vaz' kısmına dâhildir. Birinci kısım, haricen tasavvur edilip düşünülen anlam dışında başka bir anlamın ortaklığını reddederken, geri kalan iki kısımda bu, zihinsel bir olgu olarak gerçekleştirilmektedir.⁶¹

2.4.2. Mana Âmm Mülâhaza Âleti Âmm

Bu vaz' türünü şöyle tanımlayabiliriz: Vâzı'm, âmm olan bir manayı kendi umumuyla (yapısıyla) mülâhaza edip şahsî veya nev'î vaz' yöntemiyle tasavvur edilen bir lafzı, bu âmm mana için tayin ve tahsis etmesidir. Bilginler bu vaz' kısmının şahsi türüne bütün nekre isimleri, mastarları ve cins isimleri örnek vermektedirler. Nev'î kısmına ise fiilleri, türemiş isimleri ve isnadî, tavsilî vb. terkihi ifadeleri örnek vermektedirler.⁶² Örneğin bir cins isim olan "insan" (الإنسان) lafzı vaz' edilirken âmm olan (idrak eden canlı) manasına gelen (حيوان ناطق) ifadesi için tasavvur edilerek vaz' edilmektedir.⁶³

2.4.3. Mana Hâss, Mülâhaza Âleti Âmm

Lafzın vaz'ına konu olan mananın hâss, bu mananın mülâhaza edildiği âletin ise âmm olduğu bir vaz' çeşididir. Bu vaz' kısmı diğer iki vaz' türlerinden farklı olarak külli bir kavram vasıtasıyla tasavvur edilmektedir. Bu durumda hem aklî bakımdan hem de zahirî bakımından mümkündür. Bu vaz' kısmına dört lafız türü örnek verilmektedir bunları şu şekilde sıralayabiliriz: ism-i işaret, ism-i mevsul, zamir ve harflerdir.⁶⁴ Örneğin bu vaz' kısmına dâhil olan (أنا) zamiri, vâzı' tarafından vaz' edilirken vâzı' icmalî olarak cüz'î manaların hepsini "mütekellim vehdehu" (متكلم)

⁶¹ Receb el-Hayrî, *Şerhu'l-Kâvaidi'l-Vaz'iyye*, ss. 10-12.

⁶² Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s. 89,90.

⁶³ Receb el-Hayrî, *Şerhu'l-Kâvaidi'l-Vaz'iyye*, s. 20.

⁶⁴ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s. 91.

وحدہ) olarak mülâhaza eder sonra âmm kapsamında olan cüzî manalardan birini alıp söz konusu lafzı, diğer fertleri kapsamayacak şekilde düşünülen manaya vaz' eder.⁶⁵

2.4.4. Mana Âmm, Mülâhaza Âleti Hass

Vâzî' tarafından küllî anlamın bazı fertleri müşahhas olarak düşünülerek müşahhas ya da âmm mülâhaza edilen lafızların vaz' edilmesidir. Bu hem şahsî vaz'ı hem de nevi vaz'ı kapsamaktadır. Ancak bu kısmının varlığından söz edilemez. Zira hususilik bildiren lafızlar küllî olarak düşünülen manalara ayna niteliğini taşıyamazlar. Bunun içindir ki vaz' bilginleri bu kısmının gerçek anlamda varlığının imkânsız olduğunu da ifade etmişlerdir.⁶⁶

2.5. Medlul Açısından Vaz' Kısımları

Vaz' medlul bakımından küllî ve cüz'î olmak üzere ikiye ayrılır.⁶⁷

2.5.1. Küllî Vaz'

Küllî lafız, (إنسان) "insan" kelimesinde olduğu gibi bu lafızdan anlaşılan manada, fertlerin ortaklığı(emr-i müşterek) engellenmeyen bir kavramdır. Mananın bir sıfatı olarak küllî, aynı türün birçok ferdini kapsamakta insan lafzının Zeyd Amr Bekr fertleri kapsadığı gibi.⁶⁸

Medlülü külli olan lafızlar kendi aralarında üç kategoride incelenmiştir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: zata delalet eden, hadese delalet eden, hem zata ve hem de hadese delalet eden lafızlar.⁶⁹ Bunları kısaca örnekleriyle birlikte vermeye çalışacağız.

2.5.1.1. Zâta Delalet Eden Küllî Lafızlar

Zat kavramı, varlığını başka nesneye muhtaç olmaksızın gösteren harici bir anlam teşkil eder. Başka bir deyişle zat, hades olmayan ya da hadesten mürekkebe olmayan bir terim olarak algılanmaktadır. Buna master ve müştak olmayan cins

---

⁶⁵ Receb el-Hayrî, *Şerhu'l-Kâvaidi'l-Vaz'iyye*, s. 14.

⁶⁶ Receb el-Hayrî, *Şerhu'l-Kâvaidi'l-Vaz'iyye*, s. 24.

⁶⁷ el-Îcî, *er-Risâleti'l-Vaz'iyye*, s.132.

⁶⁸ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s. 96.

⁶⁹ Receb el-Hayrî, *Şerhu'l-Kâvaidi'l-Vaz'iyye*, ss. 27-29; Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s. 97.

isimler örnek verilmektedir. Cins isimler, lafız ve şahsî mana açısından âmm vaz' kısmına dâhildirler.⁷⁰

2.5.1.2. Hadese Delalet Eden Küllî Lafızlar

Bir zatla kaim olan ya da zihnî eylem ve oluşum (hades) bildiren mastar lafızlardır. Her ne kadar fiiller hades bildirseler de ancak bu kısma dâhil değildir; zira fiillerin göstermiş olduğu hades zihinde tasavvur edilmeyip haricen var olan oluşumlardır. Zihnî eylem ve oluşumları gösteren mastarlar, lafız ve şahsî mana açısından da âmm vaz' kısmına girerler.⁷¹

2.5.1.3. Zat ve Hadese Birlikte Delalet Eden Küllî Lafızlar

Bu tür lafızlar türemiş (müştak) ve fiil olmak üzere iki kategoride incelenmektedir. Türemiş lafızlar; hem zata ve bu zatla varlığını koruyan veya ondan meydana gelen eylem ve oluşuma; hem de bu iki unsur arasındaki ilişkiyi ifade eden nisbete, vaz' yoluyla delalet eden lafız türleridir. Örnek olarak bu kategoriye giren isimler; vaz' eserlerinde ism-î fail, ism-î mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-î tafdil, ism-î zaman, ism-î mekân, ism-î âlet olmak üzere yedi tür olarak belirlenmiştir. Fiiller ise, hadese ve bu hadesin gerçekleştiği zamana vaz' yoluyla; zata yani bu hadesi gerçekleştiren faile ise akıl yoluyla delâlet eder.⁷²

2.5.2. Cüz'î Vaz'

Cüz'î, (زيد) "Zeyd" örneğinde olduğu gibi mefhumun tasavvuru, ortaklığı engelleyen bir terimdir. Mananın bir vasfı olarak cüz'î, fertler arasındaki ortaklığı engelleyen ve sadece belirli bir ferdi ifade eden terimdir.⁷³

Cüz'î anlam ifade eden lafızlar, aşağıdaki sayacağımız kısımları ihtiva eder. Bunlar: özel adlar, zamirler, harfler, işaret isimleri ve mevsul isimler olmak üzere beş lafız türünden oluşmaktadır.⁷⁴ Medlûlü cüz'î olan lafız, şayet kendi başına kaim olmayan ve başka lafızlarla birlikte zikredilmeden bir anlam ifade etmeyen

⁷⁰ es-Semerkandî, *Şerhur-Risâleti'l-Vaz'iyye (es-Seğîr)*, s.118; Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s. 97.

⁷¹ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, ss.98-99.

⁷² es-Semerkandî, *Şerhur-Risâleti'l-Vaz'iyye (es-Sağîr)*, ss. 118-118; Özdemir, *age*, s. 99-101.

⁷³ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s. 96.

⁷⁴ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s. 103.

şekildeyse, buna harf örneğini verebiliriz. Zira harfler başka bir kelime ya da kelime grubuyla birlikte zikredilmeden müstakil bir anlam ifade etmezler.⁷⁵

Şayet medlulü cüzî olan lafız kendi başına bir anlam ifade edebiliyorsa buna da zamir, ism-i mevsul ve ismü'l-işaret gibi lafız türleri örnek verilmektedir. Ancak burada da anlamın müstakil olarak bilinebilmesi için de, belirli bir karinenin olması gerekir.

3. FARKLI İLİMLERDE BİR KAVRAM OLARAK VAZ'

Lafız–anlam ilişkisini inceleyen vaz' ilmi, başlangıç itibarıyla ilimler arasında bir ilim olarak değil de, bu ilimlerin bir bölümü olarak ya da bu lafız-anlam ilişkisini bilmekle bazı sıkıntıların giderilmesi adına birçok ilimin konusu olmuştur.

3.1. Nahiv İlmindeki Kullanımı

Nahiv ilminin ilk dönemlerinden itibaren genellikle vaz' kavramı, nahvin esaslarını teşkil eden kelime, kelam, isim, fiil, harf vb. unsurların tanımları yapılırken nahivciler tarafından ele alınmıştır. Bazı nahivciler, eserlerinde lafız-anlam ilişkisini, lafızların anlamlara delaleti ve lafızların bir anlamdan başka bir anlama geçmesini anlatırken, vaz'a özel bir kısım tahsis etmişlerdir. İlk dönem itibarıyla bir bilim olarak ele alınmayan vaz' kavramı daha sonra el-Yemenî (ö. 680/1281) tarafından "vâz'ın lafzı, manayı ifade edecek şekilde tayin etmesidir" şeklinde tanımlanmıştır.⁷⁶

Bize göre bu tanım vaz' olgusunu bir bilim olduğunu göstermese de yavaş yavaş bir ilim olma yoluna girmektedir. Zira Arap gramerinin ortaya çıkışının başlangıcında kendini hissettiren vaz' ilmi, daha sonra dilbilimcilerin hemen hemen her gramer kuralında olduğu gibi tartışma menşei haline gelmesi kaçınılmazdı. Nitekim bu tartışma, mütekaddim bilginlerle el-Îcî arasındaki bazı vaz'î bilgiler konusunda ortaya çıkmış oldu. Bu tartışma konularını ileride, Molla Câmi'nin şerhini incelerken ele alacağız.

---

⁷⁵ Receb el-Hayrî, *Şerhu'l-Kâvaidi'l-Vaz'iyye*, s. 30.

⁷⁶ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s. 141; Abdurrezzak Ahmed, *İlmü'l-Vaz'*, ss.25-28.

3.2. Beyan İlmindeki Kullanımı

Beyan ilminden bahseden eserler, vaz' kavramı üzerinde çokça durmuşlardır. Hakikat, mecaz, istiare ve bazı mana farklılıklarında vaz' kavramın önemi vurgulanmıştır. Bir beyan âlimi olan Abdülkâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078) vaz' kavramını *Esrârü'l-Belâğâ* adlı eserinde birçok yerde zikrederek, lafızların delaletinin zatî değil vaz'î olduğunu söylemiştir. Bu da beyan ilminde vaz' kavramının büyük bir önem teşkil ettiğinin bir göstergesidir. Diğer bir beyan bilgini olan es-Sekkakî'nin de vaz' kavramının tanımını yaparak vaz'î bilgiler vermesi vaz' unsurunun beyan ilmiyle ilişkisini ortaya çıkartmaktadır.⁷⁷

3.3. Mantık İlmindeki Kullanımı

İlk dönemlerden itibaren mantık eserlerinde işlenen vaz' konuları; vaz' teriminin tanımı, müfred ve mürekkebe lafızlarda oluşan vaz' türleri ve bu türlerin aldıkları isimler, delalet kavramı vb. lafız unsurları ele alınmıştır.⁷⁸

Burada mantıkçıların ele alış yönünden vaz' ilmi için son derece önemli olan delalet kavramı ve vaz'î delalet hakkında bahsetmek bizce faydalı olacaktır. Mantıkçılara göre; küllîyât-ı hamsenin bilinmesi delaletin üç kısmı ve lafızların kısımlarına bağlı olarak bilinir.

Delalet; bir şeyin bir konumda olup ve o şeyin bulunduğu konumdaki durumuyla bilinmesi sonucunda başka bir şeyin bilinmesini gerektiren şeydir. Birinci şeye dâll, ikinci şeye ise medlûl denir. Bu tanıma baktığımızda delaletin, lafız ile mana arasında bir ilişki olduğunu görmekteyiz.

Delalet, lafzî ve lafzî olmayan şeklinde iki kısım olarak değerlendirilmektedir. Her iki kısım da; vaz'î, âklî ve tabi'î olmak üzere üç kısımdan ibarettir. Zira lafzın bir anlama delalet etmesi, ya lafzın bir anlamı karşılayacak şekilde vaz' vasıtasıyla veya âkıl ya da tabiatın (duygunun) istediği şekilde gerçekleşir. Vaz'î delalete; (إنسان) kelimesinin, “ıdrak eden canlı” anlamına gelen (الحيوان الناطق) ifadesine delaleti örnek verilebilir. Âklî delalete ise duvar arkasında duyulan bir sesin orda konuşan birinin

⁷⁷ Abdurrezzak Ahmed, *İlmü'l-Vaz'*, ss. 40-41.

⁷⁸ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, ss. 144-145.

olduğunu delalet etmesi örnek verilebilir. Tabîî delalete ise (أخ) kelimesini söyleyen kişide bir acının olduğunu göstermesi örnek verilebilir. Lafzî-vazî delalet; manaya delaleti bakımından mutabık, tezmün ve iltizamî olmak üzere üç kısımdan ibarettir. Lafız kendisi için konulduğu anlamın tamamına delalet ediyorsa buna mutabık, bir bölümüne delalet ediyorsa tezmün, zihinde mevzuleh'ten ayrılmayan bir anlama delalet ediyorsa da buna iltizamî delalet denir. Örneğin (الإنسان) kelimesi (الحيوان) (الحيوان الناطق) ifadesinin tamamını içine alır buna biz delalet-i mütabık diyoruz. Sadece (الحيوان الناطق) ifadelerinden biri kast edilirse delalet-i tezmünü, (الإنسان) kelimesinden insanın "yazı yazma" (كتابة) gibi bir özelliği kast edilirse buna da delalet-i iltizamî diyoruz.⁷⁹

3.4. Usûl İlmindeki Kullanımı

Usûl eserlerine baktığımızda usulcülerin özellikle âyetleri yorumlamak adına amm ve hass lafızların delaletleri üzerinde durduklarını görmekteyiz. Bunun için de söz konusu kavramların tanımını yapıp işlevini ele almışlardır.

Hâss, hukukî bir terim olarak Fahrü'l-islam el-Pezdevî (ö. 482/1089) tarafından, "tek başına ve iştirak olmadan tek bir mâna için konulan her lafız ve tek başına belirli fertler için vaz' olunan her isim" şeklinde tanımlanmıştır.⁸⁰

Bir vaz' unsuru olan âmm terimi ise, islam hukuk metodolijisinde büyük bir edebiyat malzemesi olmuştur. Bu terim üzerine çok konuşulmuş ve birçok bilgin tarafından tarif edilmiştir. Bunların her birini burada zikretmek maksadımızın dışında olduğu için, sadece birini belirtmekle yetineceğiz. Ebu Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs (ö. 370/980) âmmı, "İsimleri veya mânaları cem' olarak içine alan şeydir." şeklinde tarif etmiştir.⁸¹ Vaz' ilminin bu ilimlerden ortaya çıktığı anlaşılacakla birlikte, aşağıda zikredeceğimiz gibi bu ilim zamanla müstakil bir hale gelmiştir.

⁷⁹ Mahmut Hasan el-Mağnisî (h. ö 1222), *Muğnî-Tûllab, Şerhu Metni İsağocî li Esiruddin el- Ebherî*, thk: Ūsam b. Mühezzeb es-Sebuî, Birinci Baskı, Daru'l-Beyrutî 2009, s.71-83; Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s. 149.

⁸⁰ Ferhat Koca, *İslam Hukuk Metodolijisinde Tahsis (daraltıcı yorum)*, İsam, İstanbul 2011, s. 51-52.

⁸¹ Koca, *Tahsis*, s. 62.

Abdullah Yıldırım; “Vaz' ilmi ve Unkûdu'z-zevâhir/Alî Kuşçu (inceleme ve değerlendirme)” adlı yüksek lisans tezinde bir ilmin ilim olabilmesi için İbn Sina merkezli görüşü zikrettikten sonra, vaz' ilminin İcî ile birlikte bağımsız bir literatür haline geldiğini söylemektedir. Ancak vaz'ın bir bilim haline gelme sürecinde Alî Kuşçu'nun gerçekleştirdiği ilk şey, vaz' bilgisini sözlükbiliminin ilkeleri şeklinde konumlandırmış olmasıdır. Daha sonra bu konumlandırma, ileriki süreçlerde vaz'ın bağımsız bir bilim olarak algılanmasını kolaylaştırmıştır. Abdullah Yıldırım, İbrahim Özdemir'in eserini dipnot göstererek Alî Kuşçu sonrası Osmanlı müelliflerinin vaz' ilmini gerçek anlamda bir bilim olarak kabul ettiklerini dile getirmektedir. Buna örnek olarak İbrahim b. Halil Eğîni'nin *Metün fi'l-Vaz'* adlı eseri verilmektedir. Bu eserde "Her bilimin bir konusu vardır. Buna göre vaz' biliminin konusu da, örfî vaz'dır."⁸² söylemine binaen vaz' ilminin artık yukarıda zikrettiğimiz ilimlerin bir parçası değil de, müstakil bir ilim olduğu vurgulanmıştır.

4. OSMANLI DÖNEMİNDE BİLİMLERİ TASNİF EDEN ESERLERDEKİ VAZ' İLMİ'NİN YERİ

4.1. Miftahu's-Sa'ade ve Misbahü's-Siyâde

Ahmet b. Mustafa Taşköprîzâde, eserinde Ârabî ilimleri sırasıyla zikrettiği bölümde vaz' ilmini "şahsî, nev'î, âmm, hâss ya da zatlari, heyetleri ve bunların dışında bazı durumları inceleyen bir bilim dalıdır." şeklinde tarif yaparak vaz' ilmini müstakil bir ilim olarak ele almıştır. Yaptığı bu açıklamada vaz' ilmini konularına ve önemine binaen tanımlamıştır. Vaz ilminin Ârabi ilimlerin içerisinde hangi ilme tâbi olduğunu ya da alt bilim dalı olduğunu zikretmemiştir. Ancak "Bu ilim düşünenler için hafiyî değildir." İfadesi, bu ilmin âklî ilimlerden olduğu görüşünü benimsediği tarafımızca anlaşılmaktadır. Biz de bunu dil felsefesi olarak algıladık. Taşköprîzâde, bu alanda denizden bir damla niteliğinde sadece el-İcî'nin risalesinin olduğunu ve henüz müstakil bir eserin yazılmadığını vurgulamaktadır.⁸³

---

⁸² Abdullah Yıldırım, *Vaz' İlmi Ve 'Unkûdu'z-Zevahir/Alî Kuşçu*, ss. 46-54.

⁸³ Taşköprîzâde Ahmet Efendî (901/1495), *Miftahu's-Sa'ade*, Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985, c. 1, ss. 125-126. Taşköprîzâde, 2 Aralık 1495 tarihinde Bursa'da doğmuştur. İlk çocukluk yıllarını Bursa'da geçirmiş; daha sonra Ankara'da Ak medresede müderrislik yapan babasının yanına giderek burada *Kurân-ı Kerim'i ezberlemeye başlamıştır. Babasının tayini Üsküp'e çıkınca* tekrar Bursa'ya döndü. Bir süre burada kalan Ahmed Efendî İstanbula babası tarafında götürülerek burada Ârabî ilimleri tahsil edip tekrar Bursa'ya dönerek tedrisatına burada devam etmiştir. Taşköprîzâde 1525 yıllarında

4.2. Tertûbû'l-Ulûm

Saçaklızâde Mehmet Efendî, bu eserinde Birinci Maksad Birinci Fasil'da lûgat ilmini (dilbilimi) ele alırken, bu ilmin tanımının bazı risalelerde de geçtiğini bildirmiş, ancak bu risalelerin, hangileri olduğunu söylememiştir. Saçaklızâde, "Müfred lafızların şahsî vaz' yoluyla vaz edilmesini konu alan ilimdir." şeklinde tanımını yapmış, bizatihi vaz' ilminin değil, vaz'ın bir alt kısmı olan şahsî vaz'ı tanımlamıştır. Bunun yanında yine vaz' ilminin çeşitlerinden olan nev-i vaz'ı da şahsî vaz'a mukabil "Lafızları küllî olarak mûlahaza edip bir mana için vaz' etmektir." şeklinde tarif etmiştir. "Nev-i vaz' nahiv ilmi sayesinde bilinebilir, şahsî vaz' ise lûgat ilmi sayesinde bilinebilir." der ve bunun ispatını da örnek vererek açıklar. Lûgat ilmi ifadesi, Arap dilinin bütün alanlarını kapsar. Müfred lafızların anlamlarını inceleyen ilmin, et-Taftazânî'nin *el-Mutavvel*'ini kaynak göstererek metn-i luga olduğunu söyler. Saçaklızâde eserinde bu ilmin bazı temel ilkeleri ve maksatları olduğunu vurgulayarak, Ali Kuşçu'nun *Unkûdu'z-Zevâhir*'in ilk bölümü ve İcânî'nin risalesinin bu alanda yazıldıklarını zikretmektedir.⁸⁴ Saçaklızâde'nin ifadelerine baktığımızda vaz' olgusunu, nahiv ve lûgat ilminin bir parçası olarak ele aldığı anlaşılmaktadır.

4.3. el-Metâlib

Molla Lütî eserinde dil ilimlerini tasnif ederken, bu tasnifi vaz' merkezli yapmaktadır. Vaz' olgusunu ve vaz'î terimleri kullanmıştır. Örnek olarak ilmu luga'yı ele alırken şahsi ve nevi vaz' ile ilgili bir husus olduğunu, ilmü's-sarfin da müfred lafızları nev-i vaz' ile küllî ölçütlere göre ele aldığını söyleyerek vaz' ve diğer dil unsurlu ilmlerin iç içe olduğu düşüncesine yönlendirmektedir. Molla Lütî, mehariç

Müderrişliğe başlayarak Anadolu'da farklı medreselerde ders vermiş ve çok sayıda eserler yazmıştır. Bu eserlerin başında yukarıda ismini zikrettiğimiz *Miftahu's-Sa'âde* gelmektedir. Taşköprizâde Bursa İstanbul gibi yerlerde kadılık yapmıştır. İstanbul kadılığı esnasında hastalanarak görevinden ayrılmıştır. 30 Recep 968 (16 Nisan 1561) tarihinde İstanbul'da vefat etti. Geniş bilgi için bkz; Yusuf Şefkî, *Taşköprizâde Ahmet Efendî*, DİA, İstanbul 2011, c. 40, s. 151.

⁸⁴ Saçaklızâde, *Tertibu'l-Ulûm*, Birinci Baskı, Beyrut 1988, s. 119-121. Saçaklızâde Mehmet Efendî 1070-1080 (1660-1670) yılları arasında Maraş'ta doğmuştur. Ailesine nispetinden dolayı Saçaklızâde, doğum yeri dolayısıyla Maraşlı diye tanınır. Babasının ismi Ebûbekir Efendidir. İlk öğrenimini memleketinde başlamış. Saçaklızâde, Şamda Abdülganî en-Nablusi'den tefsir, hadis ve tasavvuf dersleri almıştır. Kâdiriyye ve Nakşibendiyye halifelliğini yapmıştır. Şamdan sonra Maraş'a dönerek dersler verip telif ve irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. 1145 (1732) yılında vefat etmiştir. Saçaklızâde başlangıçta Kelam ilmiyle çok uğraşsa da ancak daha sonra hocası Nablusi'nin etkisiyle tasavvufa yönelmiştir. *Tertibu'l-Ulûm* başta olmak üzere çeşitli alanlarda eserler yazmıştır. Hayatı ve eserleri için bkz; Tahsin Özcan, *Saçaklızâde Mehmet Efendî*, DİA, İstanbul 2008, c. 35, s. 368-370.

dediğimiz harflerin çıkış yerlerinden harflere kadar müfred, mürekkeb lafızlar hatta dil ilimlerinin meydana çıkışlarını vaz' ilmi merkezli açıklamaktadır.⁸⁵ Molla Lütî'nin vaz'a bakış açısı müstakil bir ilimden öte daha çok dil ilimlerin menşei olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır; bunun yanında vaz'ın bir dil ilmi olduğunu ve bu ilmin de diğer dil ilimlerinin vazgeçilmezi olduğu anlaşılmaktadır.

---

⁸⁵ Molla Lütî, *el-Metalib fi Mevzuati'l-'Ulûm el-Luğaviyye*, (Değerlendirme Kısmı) Hazırlayan: Şükran Fazlıoğlu, s.76. Molla Lütî'nin asıl ismi Lütfullahtır. Molla Lütî diye meşhur olmuştur. Doğum tarihi tam bilinmemekle birlikte kaynaklarda, 844(1440) ya da 850 (1446) yılların Tokat'ta doğduğu zikredilmektedir. İlk öğrenimini babası Kutbüddin Hasanın yanında başladı. Daha sonra İstanbul'a giderek Sinan Paşa'dan mantık, felsefe, kelim ve hocasının yönlendirmesiyle Ali Kuşçudan matematik derslerini okudu. Molla Lütî dinî, edebî, felsefî ve fennî ilimlerde eserler kaleme almıştır. Molla Lütî zındıklık ve ilhâd suçlamasıyla yargılandıktan sonra idam cezasına çarptırıldı ve 25 Rebî'ü'l-Âhir 900 (23 Ocak 1495) tarihinde boynu vurularak infaz edilmiştir. Orhan Şaik Gökyay- Şükrü Özen, *Molla Lütî*, DİA, İstanbul 2005, c. 30, s. 255-258.

İKİNCİ BÖLÜM: el-ÎCÎ ve er-RİSÂLETü'L-VAZ'İYYE ADLI ESERİ

1. EL-ÎCÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

Tam ismi, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdürrahmân b. Ahmed Abdulgaffâr el-Îcî'dir. Kelâm, usul ve dil âlimi; muhakkiktir. h. 680 (m. 1281) yılında Şiraz yakınlarındaki Îc'de doğdu. Hz. Ebû Bekir'in neslinden olan varlıklı bir aileden gelmektedir. Babası, doğduğu şehrin kadısı idi. Tahsilini Îc'de yaptıktan sonra önce Şiraz'a, daha sonra başşehir Sultâniye'ye gitmiş ve İlhanlı veziri Reşîdüddin Fazlullah'ın himayesine girmiştir. el-Îcî, Olcaytu Han (Muhammed Hudabende m. 1281-1316) döneminde Sultaniye'de kadılık görevini yürütmüştür. Olcaytu Han'ın yanında seyyar medresede müderrislik yapmıştır. 755/1354 yılında Kirman valisi tarafından bilinmeyen bir sebeple tutuklanarak hapse atıldı ve burada vefat etti. Îcî hayatı boyunca birçok alanda eser kaleme aldı. Başlıca eserleri şunlardır:

- 1) el-Mevâkîf fi 'ilmi'l-keîâm
- 2) Cevâhirü'l-keîâm
- 3) el-'Akâ'idü'l-'Adudiyye
- 4) Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ
- 5) Hâşiyetü'l-Keşşâf
- 6) Tahkîku't-Tefsîr fi Teksîri't-Tenvîr
- 7) Ahlâku'Adudiyye
- 8) Risâle (el-Makâlâtu'l-Mukarrara) fî tahîkî'l-Kelâmi'n-Nefsî (Risâle fi Kelâmillah)
- 9) el-Medhal fi 'İlmi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî
- 10) er-Risale fi Tahkîki'l-Kelâmi'n-Nefsî
- 11) Âdâbü'l-Bahs
- 12) el-Fevâ'idü'l-Ğıyâsiyye¹

---

¹ Tahsin Görgün, *el-Îcî*, DİA, İstanbul 2000, c. 21, ss. 410-414.

1.1. er-Risâletü'l-Vaz'iyye

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

هذه فائدة تشتمل على مقدّمة و تقسيم وخاتمة (المقدّمة) اللفظ قد يوضع لشخص بعينه وقد يوضع له باعتبار أمر عام وذلك بأن يعقل أمر مشترك بين المشخّصات ثمّ يقال هذا اللفظ موضوع لكل واحد من هذه المشخّصات بخصوصه بحيث لا يفاد ولا يفهم منه إلا واحد بخصوصه دون القدر المشترك فتعقل ذلك الأمر المشترك آلة للموضوع لا أنّه الموضوع له فالوضع كلفي والموضوع له مشخّص وذلك مثل اسم الإشارة فإن "هذا" مثلا موضوع ومسمّاه المشار إليه المشخّص بحيث لا يقبل الشركة (تنبيه) ما هو من هذا القبيل لا يفيد التّشخّص إلا بقرينة معيّنة لاستواء نسبة الوضع إلى المسمّيات (التقسيم) اللفظ مدلوله إمّا كلفي أو مشخّص والأول إمّا ذات وهو اسم الجنس أو حدث وهو المصدر أو نسبة بينهما وذلك إمّا أن يعتبر من طرف الذات وهو المشتق أو من طرف الحدث وهو الفعل والثاني فالوضع إمّا مشخّص أو كلفي والأول العلم والثاني أنّ مدلوله إمّا أن يكون معنى في غيره يتعين بانضمام ذلك الغير إليه وهو الحرف أو لا يكون كذلك فالقرينة إن كانت في غيره فأما حسية وهو اسم الإشارة أو عقلية وهو الموصول (الخاتمة) تشتمل على تنبيهات الأول الثلاثة تشترك في أنّ مدلولاتها ليست معان في غيرها وإن كانت تتحصل بالغير فهي أسماء لاحروف الثاني الإشارة العقلية لاتفيد التّشخّص فإنّ تقييد الكلي بالكلي لا يفيد الجزئية بخلاف قرينة الخطاب والحس فلذلك كانا جزئيين وهذا كليا الثالث علمت من هذا الفرق بين العلم والمضمر وأيضا فساد تقسيم الجزئ إليهما دون اسم الإشارة ظلّا أنّ ذلك إنما يتعيّن بقرينة الإشارة و مدلول الضمير بالوضع الرابع تبيّن لك من هذه أنّ معنى قول التّحاة إن الحرف يدل على معنى في غيره لأنّه لا يستقلّ بالمفهومية بخلاق الاسم والفعل الخامس قد عرفت من الفرق بين الفعل والمشتق إن "ضاربا" لا يرد على حدّ الفعل فإنّه ما دلّ على حدث ونسبة إلى موضوع وزمانها السادس ومنه يعلم الفرق بين اسم الجنس و علم الجنس فإنّ علم الجنس كأسامة وضع بجوهره للجنس المعين وأسد وضع لغير معين ثمّ جاء التّعيين وهو معنى فيه من اللّام السّابع الموصول عكس الحرف فإنّ الحرف يدلّ على معنى في غيره وتحصله وتعقل بما هو معنى فيه والموصول مهم يتعيّن بمعنى فيه التّأمن الفعل والحرف يشتركان في أنّهما يدلّان على معنى باعتبار كونه ثابتا للغير ومن هذه الجهة لا يثبت له الغير فامتنع الخبر عنهما التّاسع الفعل مدلوله كلفي قد

يتحقّق في ذوات متعدّدة فجاز نسبته إلى خاصّ منه فيخبر به دون الحرف إذ تحصّل مدلوله إنّما هو بما يحصل له فلا يعقل لغيره العاشر في الضّمير الغائب وفي كَلَيْتِه نظر تأمل الحادي عشر ذو و فوق مفهومهما كَلَيْ لَأَنَّهُمَا بمعنى صاحب وعلوّ وإن كانا لا يستعملان إلّا في الجزئيين لعروض الإضافة فلا يكونان جزئيين الثّاني عشر لا يريبك تعاور الألفاظ بعضها مكان البعض إذ المعتبر الوضع²

1.2. *Er-Risâletü'l-Vaz'iyye* Üzerine Yazılan Başlıca Şerhler

- 1) Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye: Ebu'l-kasım Ali el-Leysî Semerkandî'ye (ö.888/1483) aittir. el-Îcî'nin risalesi üzerine yazılmış ilk şerhtir.
- 2) Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye: Bu şerh de Semerkandî'ye aittir.
- 3) Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye: Muhammed b. Muhâmmmed b.Mahmud eş-Şeyh en-Neccarî'ye aittir.
- 4) Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye: Nureddin Abdürrahman b. Ahmed el-Camî'ye aittir. Bu şerh, tezimizin konusunu teşkil etmektedir.
- 5) Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye: Kemalüddin Mes'ûd b. Hüseyin eş-Şirvanî'ye (ö. 905/1499) aittir.
- 6) Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye: İsamuddin el-İsferânî'ye (ö. 951/1544) aittir.
- 7) Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye: Garsüddin Halil b. Şahin'e (ö.873/1468) aittir.
- 8) Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye: Hacı Efendi.
- 9) Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye: Muhammed b. Ebi Bekr b. Muhâmmmed es-Sehranî.
- 10) Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye: Nezirhanî (ö. 1292/1875)
- 11) Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye: Muhâmmmed Râgıb Efendi (ö. 1176/1762)

Bu saydığımız şerhler şöhret bulmuş olanlardır ve İbrahim Özdemir bunların dışında aynı isimle farklı yazma şerhlerin de bulunduğunu zikretmektedir.³

² el-Îcî, *er-Risâleti'l-Vaz'iyye*, ss. 132-134.

³ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s. 207.

2. MOLLA CÂMÎ'NİN ŞERHU'R-RİSALETİ'L-VAZ'İYYESİ

2.1. Şerhin Adı

Molla Câmi bu eseri; Abdurrahman b. Ahmed el-Îci eş-Şirazî eş-Şafii'nin (ö. 756/1354) *er-Risaletü'l-Vaziyye*'sine şerh olarak yazmıştır. Ancak el-Câmi, mukaddime bile yazmadığı bu eser için herhangi bir isim vermemiştir. Bu sonuca gitmemizin sebebi ise, farklı nüshalarda şerh için farklı isimlerin zikredilmesidir. Şerhin nüshalarına baktığımızda eser için kullanılan isimleri; (ملا جامي على الوضعية) Molla Câmi 'ale'l-Vaz'iyye,⁴ (جامي على الوضعية) Câmi 'alâ'l-Vaz'iyye,⁵ شرح الوضعية "جامي" Şerhü'l-Vaz'iyye Câmi⁶ gibi adları görmekteyiz.

Biz de tahkik çalışmamızda, bu eserin ismini aşağıdaki gibi vermeyi uygun bulduk:

{شرح ملا الجامي على الوضعية}

2.2. Şerhin Nüshaları

2.2.1. Mısır Nüshası

Bu nüsha, 1265 numaralı bir mecmu'a içerisinde yer almaktadır. Nüshanın asıl sayısı 974 olarak verilmektedir. Mecmua içerisindeki nüsha numarası ise 5'tir. Risâlenin numarası ise 1315 şeklindedir. Eski, altın rengi bir cilt içerisinde yer almaktadır. Ahmet b. Ali tarafından h. 960 yılında istinsah edilmiştir. Nüshanın son varağında Konstantiniya (İstanbul)'da istinsah edildiğine dair bir not vardır. Yaprak sayısı 7, satır sayısı ise 19'dur. Bu nüsha, tespit ettiğimiz en eski tarihli nüshadır. Bulunduğu yer Mısır Vakıflar Bakanlığı İslami elyazmalar Kütüphanesi olup asıl getirildiği yer Ahmedî (özel koleksiyon) olarak belirtilmektedir.

---

⁴ Bu ismi kullanan nüsha; Manisa kütüphanesinde bulunan bizimde tahkikte kullandığımız nüshadır. Bu isim Besmeleden önce yer almaktadır. Molla Câmi, *Şerhur'Risâleti'l-Vaz'iyye*, v.1a.

⁵ Bu isim Konya Kütüphanesi, besmelenin hemen üzerinde, baş sağ köşede yer almaktadır. Molla Câmi, *Şerhur'Risâleti'l-Vaz'iyye*, v.1a.

⁶ Tahkikte kullandığımız Mısır nüshasında eserin ilk varağından öncesinde ki boş bırakılmış. sayfada bu isim geçmektedir.

Tahkikimizde bu nüshaya, getirildiği yer itibariyle "م" mim harfini rumuz olarak kullandık.

Nüshanın Başı:

شرح الوضعية جامي

نسألك اللهم الإعانة

بسم الله الرحمن الرحيم

(هذه) المشار إليه بهذه إمّا تلك العبارات المخصوصة نزلت منزلة المحسوس المشاهد لكمال تميزها أو المعاني المستفادة منها المنزلة كذلك وحمل الفائدة عليها إمّا على التقدير الثاني فظاهرو إمّا على الأول فباعتبار مدلولاتها التي هي المعاني ويمكن أن تكون الفائدة مستعملة في معنى المسمّاة بها على النقل للمناسبة وح لا خفاء في الحمل على أيّ تقدير كان...

Nüshanın Sonu

والموضوع له في ذو أمر كَيّ فلا يكون علما بل جزئياً وكذا الحال إذا استعمل في مسي زيد بعض الموصولات والضمائر وأسماء الإشارة (لايريبك) أي لا يوقفك في ريبة وشك (تعاور الألفاظ) أي تناول (بعضها مكان بعض إذ المعتبر الوض)

تم الشرح مولانا جامي رحيمه الله

كتبه الفقير احمد بن علي في أواخر ربيع الأول في سنة ستين وتسعمائة في قسطنطينية

2.2.2. Konya Nüshası

15 Hk 517/8 arşiv numaralı olup Yusuf b. Muharrem tarafından 1083 (1671) yılında istinsah edilmiştir. Dış ve iç boyutu 194x120-137x65 mm'dir. Yaprak sayısı 78b-84b, satır sayısı 21'dir. Yazı türü ta'liktir. Kâğıt türü, bayraklı koç filigranlıdır. Keşideler kırmızıdır. Eser tamir görmüştür. Bulunduğu yer Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'dir. Biz de bu nüshayı tahkikimizde "ق" rumuzuyla gösterdik.

Nüshanın Başı

جامي على الوضعية

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

(هذه فائدة) المشار إليه بهذه أما تلك العبارات المخصوصة نزلت منزلةً المحسوس المشاهدة لكمال تميّزها أو المعاني المستفادة منها المنزلة كذلك. وحمل الفائدة عليها إمّا على التقدير الثاني فظاهراً إمّا على الأول فباعتبار مدلولاتها التي هو المعاني ويمكن أن يكون الفائدة مستعملة في معنى المسماة بها على التقل للمناسبة وح لا خفاء في الحمل على أيّ تقدير كان...

Nüshanın Sonu

والموضوع له في ذو أمر كليّ فلا يكون علماً بل جزئياً وكذا الحال إذا استعمل في مسمى زيد لفظ بعض الموصولات والضمائر وأسماء الإشارة (لايريبك) أي لا يوقعك في ريبة وشكّ (تعاور الألفاظ) أي تناوبها (بعضها مكان بعض إذ المعتبر الوض)

تم هذا الشرح المنسوب إلى المولى المعظم والأستاذ المفخم الجامع بين العلوم والحكم عبدالرحمن الجامي رحمه الله تعالى بيدي أضعف المخلوقين وأفقر الطالبين يوسف بن محرم أتابهما الله تعالى بلطفه العظيم و غفر أساتيدنا بجرمة القرآن الكريم و سائر الإخوان الصالحين بشفاعاة الأنبياء والمرسلين في شهر ذي الحجة الشريفة خمسة عشر يوماً في يوم الإثنين سنة ثلث وثمانين وألف.

2.2.3. Manisa Nüshası

45 Ak Ze 5894 arşiv numaralı olup dış ve iç boyutu 210x130-123x60 mm' dir. Yaprak sayısı 9, satır sayısı 19'dur. Yazı türü Arap ta'lik, kâğıt türü ise filigranlıdır. Mor renkli ince karton cilt içerisindedir. Keşideler kırmızıdır. İstinsah tarihi 1083 (1671)' dir. Bulunduğu yer Manisa İl Halk Kütüphanesi'dir.

Bu nüshanın bulunduğu koleksiyon, Manisa Zeynelzâde olduğundan tahkikimizde nüshayı “ز” rumuzuyla ifade ettik.

Nüshanın Başı

مَلَا جَامِي عَلَى الْوَضْعِيَّةِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

(هذه) المشار إليه بهذه إمّا تلك العبارات المخصوصة تنزّلت منزلةً المحسوس المشاهد لكمال تميّزها أو المعاني المستفادة منها المنزلة كذلك وحمل الفائدة عليها إمّا على التقدير الثاني فظوأمًا على الأول فباعتبار مدلولاتها التي هي المعاني ويمكن أن يكون الفائدة مستعملة في معنى المسماة بها على التّقل للمناسبة وح لا خفاء في الحمل على أيّ تقدير كان...

Nüshanın Sonu

والموضوع له في ذو أمر كَلْبِيّ فلا يكون علما بل جزئيًّا وكذا الحال إذا استعمل في مسمّى زيد بعض الموصولات والضمائر وأسماء الإشارة (لايريبك) أي لا يوقعك في ربة وشكّ (تعاور الألفاظ) أي تناوب (بعض مكان بعض إذ المعتبر الوضع)

تمت هذه الأوراق بعون الملك الخلاق عن يد النحيف غريبي غفر الله له ولوالديه واحسن اليهما و اليه في أواخر رجب المرجب سنة ثلث وثمانين والـ الف من هجرة من له العز والشرف.

Yaptığımız araştırmalara göre müsannif nüshasına ulaşamadık bundan dolayı tesbit ettiğimiz en eski nüshalardan "م" nüshasını ve tashih görmüş olduğunu düşündüğümüz diğer iki nüshayı çalışmamızda kullanmayı uygun gördük.

Eserin diğer nüshaların buldukları koleksiyon ve kütüphaneler şöyledir:

- 1) 50 Gül-Kara 257/1, Ankara Milli Kütüphanesi
- 2) 50 Damad 429/2, Ankara Milli Kütüphanesi
- 3) 06 Hk 776/5, Ankara Milli Kütüphanesi
- 4) 06 Hk 1599/3, Ankara Milli Kütüphanesi
- 5) 06 Hk 676/6, Ankara Milli Kütüphanesi
- 6) 60 Zile 324/9, Ankara Milli Kütüphanesi
- 7) 06 Mil Yz A 4437/2, Ankara Milli Kütüphanesi
- 8) 06 Mil Yz A 260/2, Ankara Milli Kütüphanesi
- 9) 42 Kon 5836/11, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi
- 10) 42 kon 2673/2, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi
- 11) 07 El 2834/2, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi

- 12) 07 El 2989/9, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi
- 13) 32 Ulu 361/11, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi
- 14) 32 Ulu 206/3, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi
- 15) 63 Hk144/8, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi
- 16) 45 Ak Ze 5683/3, Manisa İl Halk Kütüphanesi
- 17) 37 Hk 2483/5, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi
- 18) 34 Fe 1859/5, İstanbul Millet Kütüphanesi
- 19) 34 Atf 2846/1, Atıf Efendi Yazma Eserler Kütüphanesi
- 20) 34 Atf2420/12, Atıf Efendi Yazma Eserler Kütüphanesi
- 21) 388, Çelebi Ahmet, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi
- 22) 479, Darülmecnevi, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi
- 23) 228, Denizli, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi
- 24) 3029, Esad Efendî, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi
- 25) 523, Halet Efendî, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi
- 26) 1449, Hamidiye, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi
- 27) 1480, H. Hüsnü Paşa, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi
- 28) 873, İbrahim Efendî, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi
- 29) 558, Kasidecizâde, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi
- 30) 719, Kasidecizâde, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi

Bu nüshalar Türkiye Yazma eserler kütüphaneler'inde bulunmaktalar. Bunların dışında Tunus Ulusal ve Tahran Merkez Kütüphaneleri'nde şerhin birer nüshası bulunmaktadır, ancak bu nüshaları elde etme imkânımız olmadı.

2.3. Şerhin Molla Câmî'ye Nispet Edilmesi

Bu eserin Molla Câmî'ye ait olduğunu belirten temel kaynaklar *Keşfü'z-Zunûn ve el-Âlâm* eserleridir.

Kâtip Çelebi el-Îci'nin *er-Risaletü'l-Vaz'iyye* adlı eseri hakkında bilgi verirken bu esere yazılan şerhlerin arasında Molla Câmî'nin de söz konusu şerhini zikretmektedir.⁷

Zirlikli ise, *el-Âlam*'ında Molla Câmî ve eserleri hakkında bilgi verirken bu şerhi zikretmektedir.⁸

İbrahim Özdemir çalışmasında, Molla Câmî'nin bu eserinde şarih ismi olmadığı için bazı müstensihlerin, şerhi İbn Kemal Paşa-zâde 'ye (ö. 940/1533) nispet ettiklerini söylemektedir. Ancak İbn Kemal Paşazâde'nin müstakil olarak vaz' eseri yazdığını ve bundan dolayı el-Îcî'nin risalesine şerh yazmadığını dile getirmektedir.⁹ Bu eserin gerek Arap ülkelerinde ve gerekse Türkiye'de tespit ettiğimiz nüshaların hepsinde şarihin adı ya girişte ya da son bölümde müstensihler tarafından Molla Câmî olarak zikredilmiştir. Bu da, kanaatimizce tevatür yoluyla eserin Molla Câmî'ye ait olduğunu sağlam bir şekilde ortaya koymaktadır.

2.4. Şerhin Yazılış Tarihi ve Amacı

Molla Câmî'nin bu eseri hakkında herhangi bir yazılış tarihi tespit edemedik. Câmî'nin hayatı ve eserlerini inceleyen şahısların eserlerine baktığımızda, pek çoğu bu eser hakkında bilgi vermemektedir. Ancak el-Câmî'nin ömrünün son yıllarında kaleme aldığı düşünülen ve eserlerinin isimlerini zikrettiği el-Fihrist adlı eserinde, bu şerhten bahsedilmemesi,¹⁰ bizi Câmî'nin bu şerhini ömrünün son saflarında yazdığı ya da talebelerinin kendisinden aldığı ders notlarını kitaplaştırdığı fikrine yöneltmektedir.

el-Câmî bu eserinde yazılış amacını da zikretmemektedir eseri baştan sona kadar incelediğimizde Îcî'nin risalesini baştan sonuna kadar anlaşılması için gayret ettiğini gözlemekteyiz bu da her şarihin maksadı olan, zor ya da kapalı olan bir metni anlaşılır ve daha basit bir hale getirme gayreti ve amacı içerisinde olduğunu göstermektedir.¹¹

---

⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, thk, Muhammed Adülkadir Âta, Birinci Baskı, Beyrut 2008, c.2, s. 213.

⁸ Hayreddin Ziriklî, *el-Âlâm*, Beyrut 1992, onuncu baskı, c. 3, s. 296.

⁹ İbrahim Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, s. 205.

¹⁰ Ömer Okumuş, *Câmî Abdurrâhman*, ss.97-99.

¹¹ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, Manisa İl Halk Kütüphanesi (Zeynel Zâde koleksiyonu), no: 5894. (Bu eserin ismi dip notlarda artık Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye olarak verilecektir.)

2.5. Şerhin Muhtevası

el-Îcî'nin risalesi; mukaddime, taksim ve hatimedden (sonuç) oluşmaktadır. Bilinen klasik veya modern eserlerin mukaddimesinin aksine el-Îcî, hamdele ve salvele gibi ifadelerle mukaddimesine başlamamış, açık bir şekilde risalenin yazılış amacını dile getirmiştir.¹²

Molla Câmi'nin şerhine baktığımızda Câmi de Îcî'yi takip ederek kendisine ait bir mukaddime yazmamıştır. Dolayısıyla şerhin önsözünde hamdele, salvele ve şerhin yazılış amacı gibi mukaddimelerde kullanılan benzer ifadelere yer vermemiştir.¹³

Yukarıda da değindiğimiz gibi Îcî, risalesine *هذه فائدة تشتمل على مقدمة وتقسيم* (هذه فائدة تشتمل على مقدمة وتقسيم) şeklinde başlamaktadır. el-Câmî, öncelikle *هذه*'nin işaret ettiği (müşarun ileyh) şey'in neyden ibaret olduğunu açıklamaktadır. Burada müşarun ileyh, ya hissi olarak algılanan belirli lafızlardır, ya da o lafızlardan anlaşılan hissi manalardır.¹⁴

Câmî, *(فائدة)* kavramının lügavî, örfî anlamlarını ve kelimenin kök bilgilerini verdikten sonra *(فائدة)* ile *(تشتمل)* kavramlarının arasındaki fiil-fail ilişkilerine binaen umum ve husus açısından ele alarak *(فائدة)*'nin birer fertleri olan *(مقدمة، تقسيم، خاتمة)* kavramlarının, küllün cüzlerine şamil geldiği şeklinde yorumunu yapar ve mukaddime bölümüne geçerek vaz'î konuları ele alır.¹⁵

Mukaddime

el-Îcî, bu bölümde doğrudan bütün lafızları, ism-i işaretleri, ism-i mevsulleri, zamirleri ve harfleri ele alıp medlul açısından bu lafızların müşahhass olduklarını dile getirmektedir.¹⁶ Bu bölümün içeriğini kısaca verdikten sonra metin ve şerh birleşimindeki anlamsal bütünlüğü bozmadan Îcî ile Câmi'nin metinlerini ele alacağız.

¹² Molla Câmi, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 2a.

¹³ Molla Câmi, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 2a.

¹⁴ Molla Câmi, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 2a.

¹⁵ Molla Câmi, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 2a-2b.

¹⁶ el-Îcî, *er-Risâleti'l-Vaz'iyye*, s.132.

a. Mana Açısından Vaz'ın Kısımları

el-Îcî, mana açısından, vaz'ın dört kısmından sadece iki kısmını zikretmektedir. Diğer iki kısmı da Câmî açıklamakta ve Îcî'nin neden bu kısımları zikretmediğini de söylemektedir.¹⁷

a.1) Vaz' Hass, Mevzû' leh Hass

Îcî bu vaz' türünü tanımlamakla yetinerek örnek vermemektedir. Câmî tanımlanan bu vaz' türünü daha anlaşılır hale getirmek için (زيد) örneğini vererek olayın daha anlaşılır hale gelmesini amaçlamıştır.¹⁸

a.2) Vaz' Âmm Mevzû' Leh Hâss

el-Îcî, bu vaz' kısmını bir önceki vaz' kısmına nazaran daha detaylı ele alır ve anlaşılması için de örnekler verir. Zira bu kısımda gerek el-Îcî'nin gerekse Camî'nin ifadelerine baktığımızda, el-Îcî'nin risalesinin bazı şahıslara reddiye olarak kaleme aldığını görmekteyiz.¹⁹ el-Îcî'nin risalesine aldığı bu kısmın Arapça metnini ve Molla Câmî'nin yorumlarını eklemek, bu hususun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

"وقد يوضع له باعتبار أمر عام وذلك بأن يعقل أمر مشترك بين المشخصات ثم يقال هذا اللفظ موضوع لكل واحد من هذه المشخصات بخصوصه بحيث لا يفاد ولا يفهم منه إلا واحد بخصوصه دون القدر المشترك. فتعقل ذلك الأمر المشترك آلة للموضوع لا أنه الموضوع له فالوضع كلي والموضوع له مشخص وذلك مثل اسم الإشارة فإن هذا مثلا موضوع ومسماه المشار إليه المشخص بحيث لا يقبل الشركة."²⁰

Tercümesi

"Lafiz, âmm bir kavram (emr-i amm) itibarıyla vaz' edilir. Bu da şu şekilde olur: Müşahhaslar (fertler) arasında ortak bir kavram mülâhaza edilip sonra "bu lafız" kendi maddesiyle bu müşahhasların her biri için vaz' edilmiştir, denir. Öyle ki bu fertlerden sadece biri ifade edilir ve anlaşılır. "kadr-i müşterek"/ortak kavram (mülâhaza vasıtası) değil. Ortak kavram (dediğimiz şey) âletü'l-vaz' olup mevzû' leh değildir. Böylece âletü'l-vaz' kullî, mevzû' leh ise müşahhastır. Buna işaret isimlerini

¹⁷ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 3a-3b.

¹⁸ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 3a.

¹⁹ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 3a.

²⁰ el-Îcî, *er-Risâleti'l-Vaz'iyye*, s.132.

örnek verebiliriz: mesela (هذه) nin müsemması, müşarun ileyhi olan müşahhass olduğu hal üzere vaz' edilmiştir. Öyle ki fertlerin ortaklığını kabul etmez."

Molla Câmî, yukarıda "Lafız, âmm bir olgu (emr-i amm) itibarıyla vaz' edilir." şeklinde tanımlanan bu vaz' kısmındaki "emr-i âmm"ı zatî ve , 'arazî olmak üzere iki şekilde ele alır. Birincisine harfleri, ikicisine ise zamirleri ve işaret isimlerini örnek verir.²¹

Îcî açıktan söylemese de Molla Câmî; zamirler, ism-i işaretler, ism-i mevsuller ve harflerin vaz'ı konusunda Îcî'nin bazı Zahirilerle aynı düşünmediğini vurgular. Câmî'nin "bazı zahiriler" diye nitelendirdiği kişilerin (Mütakaddimun) görüşü şu şekildedir: Zamirler vb. lafızların vaz'ında söz konusu olan "emr-i 'âmm" olgusu mevzû' leh'in kendisidir. Oysa yukarıda da zikrettiğimiz gibi Îcî emr-i âmmi aletü'l-vaz' olarak kabul ediyor. Îcî'nin bu görüşünü benimseyen Câmî zahirilerin görüşlerinin bir yanlış algılamadan ibaret olduğunu söylemektedir. Aksi takdirde bu vaz' grubuna giren lafızlar hakikî değil mecazî anlamda kullanılmış olacaklarını vurgular.²²

a.3. Vaz' Âmm, Mevzû' leh Âmm

Küllî bir olgu itibarıyla tasavvur edilen ve bu minvalde vaz' edilen bu vaz' çeşidine (الإنسان حيوان ناطق) "insan idrak eden bir canlıdır" örneğini veren şârih, burada الحيوان الناطق ifadesinin manası küllî bir şekilde tasavvur edilip (الإنسان) lafzının, bu mana için vaz' edildiğini zikretmektedir. Musannifin bu kısmı risalesinde zikretmemesinin sebebi, bu kısmın yeterince anlaşılır olmasıdır. Ayrıca risalenin

²¹ Molla Câmî, Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye, vr. 2a.

²² Molla Câmî, Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye, vr. 3a. Bu konuyu biraz daha açık bir şekilde ifade edersek mütakaddim bilginler yukarıda zikrettiğimiz dört lafız gruplarının vaz'ı konusunda şöyle düşünmüşlerdir: Bu lafızlar tümel bir anlam için vaz' edilmişlerdir. Ancak vâzî' (vaz' olgusunu gerçekleştiren) bu lafızların kullanılmalarını, tümelin içerisinde bulunan tikellerinde yani cüziyatlarında kullanılmalarını şart koşmuşmuşlar. Örneğin (هذا), müfred müzekker yani âmm olan bir mefhum için vaz' edilmiş ancak müfred müzekker mefhumu içerisinde bulunan *Zeyd, Bekr, Amr* gibi fertleri ifade etmek için kullanılmalı diye düşünen mütakaddiminun bu görüşü el-Îcî ve Îcî sonrası bilginler (Sa'du'ddin et-Teftezânî hariç) kabul etmemişlerdir. Zira mütakaddimun görüşünü kabul edersek bu durumda küllî olan lafızlar vaz'a konu olduklarında vaz' hasebiyle küllî ancak (isti'malda) kullanışta cüzî olurlar. Bu da bu lafızların gerçek anlamlarında değil mecaz olarak kullanılmalarını gerektirecektir. Oysa lafız, hangi anlam için vaz' edildiyse o anlamda kullanılmalıdır. el-İskenderânî, *Sefâu'n-Neb'*, s. 60.

yazılış amacıyla ilgili olmadığı ve aslî maksadın dışında kaldığı gerçeğini taşımasından dolayı bu kısım zikredilmemiştir.²³

a.4. Vaz' Hass, Mevzû' leh Âmm

Fertlerinin hususiliğiyle tasavvur edilen ve külli bir anlam için vaz' edilen bu vaz' kısmının varlığı söz konusu değildir.²⁴

Tenbih

Tenbih kavramı iki yerde kullanılır. Birinci kullanım; tenbihten sonra zikredilen hükmün bedîhî olduğunu göstermek içindir. İkinci kullanım ise, tenbihten sonra zikredilen hükmün, kendisinden önce zikredilen kelimadan anlaşılmasını sağlamak içindir. Burada da birinci kullanım söz konusudur. İcî ikinci kısmın yani âmm olan aletü'l-vaz' yöntemiyle müşahhaslara vaz' edilen vaz' olgusunun şahsilik ifade etmesi ve aletü'l-vaz' ile manaların arasındaki ilişkinin eşit seviyede olması için belirli bir karinenin olması gerektiğini vurgulamaktadır. Her ne kadar bu müşahhasların lafzi olarak ortaklığı bulunmasa da, bu tür lafızların (zahir vb.) vaz'ı, birdir. Belirli bir karene olmadığı takdirde bu tür lafızların birden çok vaz'la vaz' edildiği anlaşılacaktır.²⁵

Taksim

Bu bölümde lafızlar medlul açısından küllî ve cüz'î olmak üzere iki kısım olarak ele alınmıştır.

a) Medlül küllî olan lafızlar:

İcî medlül küllî olan lafızların anlamı, ya varlığını başka bir nesneye ihtiyaç duymadan kendi başına kaim olan anlamındaki "zat" ya da varlığını bu zat sayesinde bulan oluşum ve eylem anlamına gelen "hades" ya da bu ikisinin arasındaki ilişkiden meydana gelen "nisbet" olduğunu söylemiştir. Câmî de, bu kısmı daha detaylı inceleyip konuya şöyle bir açıklık getirmiştir: Zattan kasıt, hem hades olmayan hem de gerek hades, gerekse hades dışı başka varlıktan mürekkep olmayan şeylerdir. Molla Cami tarafından zata cins isim örnek verilirken, el-İcî tarafından da hadese mastar örnek verilmektedir. Hadesten kast edilen şey ise bütün müştak olan lafızlardaki

²³ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 3a-3b.

²⁴ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 3b.

²⁵ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 4a.

anlamdır. Zât ile hâdes arasındaki ilişkiden meydana gelen anlamın zât cihetiyle olanın müştak, hades cihetiyle olanın da fiil olduğunu söyleyen Îcî'nin ifadelerine Molla Câmi, birinci kısma ism-i fail, sıfat-ı müşebbehe, ism-i meful, ismi alet, ism-i mekân vb. müştakları örnekleri ve gerekçeleriyle birlikte vermiştir. İkinci kısımda ise Îcî'nin verdiği fiil örneğini eleştirerek fiilin bir yönüyle harf gibi olduğunu zikretmiştir. Zira fiil "hades" manasını içerdiği yönüyle küllidir ancak fiilde bulunan hem hades hem de faili ile arasındaki nispet birlikte düşünüldüğü takdirde, fiilin medlül küllî olmaz.²⁶

b) Medlül Cüzî Olan Lafızlar:

Bu kısım da, kendi arasında aletül-vaz'ın küllî ve cüzî olması bakımından iki kısma ayrılır. Birinci kısma, manası başka bir kelimeyle birlikte anlaşılabilir lafız grupları dâhildir. Îcî bu vaz' kısmına; harfleri, ism-i mevsulleri, zamirleri ve işaret isimlerini örnek göstermektedir. Mesela mutlak anlamda, herhangi bir kelimeye birleştirmeden, salt iptida anlamı (من) harfinden anlaşılır. Ne zaman bu harf başka bir kelimeyle birlikte kullanılırsa, o vakit iptida anlamı anlaşılacaktır. Bu durumda (من) harfinin, farklı kelimelerle kullanılmış olması sonucunda meydana gelen ibtidalar,²⁷ ne kadar özel olarak addedilse de, bu (من) harfi bir şekilde, âmm bir vaz' yöntemiyle vaz' edilmiştir. İkinci kısma ise 'alemül' - şahs örnek verilmiştir.²⁸

Îcî, medlülü cüzî olan lafızlarda bir hissî ya da bir aklı karinenin olması gerektiğini vurgular ve örnekler verir. Molla Câmi ise, Îcî'nin bu ifadelerini daha derinleştirerek misallerle birtakım açıklamalarda bulunmaktadır. Gâib zamiri, harf, işaret isimleri ve mevsul isimlerin manasının müşahhas olup olmadığı hususunu ele alır ve gereken açıklamalardan sonra hatime dediğimiz sonuç bölümünün şerhine geçer.²⁹

²⁶ Molla Câmi, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 4b-5a.

²⁷ (من) "Min" harfi kullanıldığı her farklı kelimeyle hass bir anlam (ibtida) ifade eder örneğin (ذهبت من البصرة إلى الكوفة) "Basradan Kufeye gittim" Cümlesinde (من) harfinin ifade ettiği ibtida anlamı Basraya gidişin başlangıcı gibi hass bir ibtida ifade eder.

²⁸ Molla Câmi, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 5a-5b.

²⁹ Molla Câmi, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 5b-6a.

Hatime (sonuç)

Îcî, sonuç bölümünde ise bir önceki bölümlerde zikretmiş olduğu lafız türlerinin birbiriyle ve diğer lafız türleriyle olan ilişkilerini anlatıp konuyu örneklerle daha açık hale getirmeye çalışıyor. Bu bölümün bir alt başlığı olan tenbihat kısmında ise, vaz'î bilgilerin tartışmalarını göz önünde bulundurarak on iki tenbih şeklinde beyanatlar zikretmektedir.³⁰ Molla Câmî ise bu tenbihleri bazen detaylı, bazen kısa eklemelerde bulunarak açıklamaktadır. Metinde zikredilen on iki tenbihin, el-Câmî'ye ait şerhlerle açıklaması aşağıda gösterilmektedir:

Birinci Tenbih

Bu tenbihte bir önceki kısımlarda detaylı bir şekilde bahsi geçen zamir, ismu'l-işaret ve ismu'l-mevsullerin başka bir kelimeyle birlikte zikredilmeden müstakil bir anlam ifade etmelerinden dolayı isim oldukları vurgulanmaktadır. Bunun sonucunda mezkûr, bu üç lafız grubu hem mahkûm hem de mahkûm aleyh konumunu elde etme salahiyetine sahiptir.³¹

İkinci Tenbih

İkinci tenbihte müsannıf ism-i mevsuller, zamirler ve ism-i işaretlerin birbirlerinden ayrıldıkları hususları ele almaktadır. (Taksim bölümünde geçtiği gibi) anlamın cüzî olabilmesi için bu lafız türlerinde (hissi ya da aklî) bir karinenin olması gerekir. İsm-i mevsulun karinesi, sıla cümlesidir ancak bu karine (sâmi'e) işiten'e ism-i mevsulün anlamını cüzî olarak algılatmamaktadır. Zamir ve ismu'l-işaret'te anlamın cüzîliği, hitab ve hissi karinelerle anlaşılırken mevsulün, "mevzû' leh" açısından cüzî, ancak sıla cümlesini işiten kişi (sâmi') açısından kullî olduğu anlaşılmaktadır.³²

Üçüncü Tenbih

Burada zamir ile 'alem'in (özel isim) arasındaki fark işlenmektedir. el-Îcî vaz'ın ve mananın hass olması itibariyle alemleri ele alır; mananın taaddüdü ve vaz'ın amm olması itibariyle de zamiri ve daha sonra da bu iki lafız türüne ilaveten ismu'l-işareti ele alır. Taksim kısmında yer verdiği mütekaddiminin "ismu'l-işaret'in amm bir kavram için vaz' edildiği" görüşünü eleştirerek bu görüşün hangi yanlış anlaşılardan

---

³⁰ el-Îcî, *er-Risâleti'l-Vaz'iyye*, ss.133-134.

³¹ Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 6a-6b.

³² Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 6b-7a.

meydana geldiğine değinmiş ve ismu'l- işaretin vaz'i anlam açısından cüzî olduğunu vurgulamıştır. Câmî de Îcî'nin görüşünü benimseyerek hem ismul-işaretin, hem de zamirin anlam bakımından hakiki ve cüzî (müşahhas) bir anlam ifade ettiği kanısındadır.³³

Dördüncü Tenbih

Bu tenbihte harfin başka lafızlarla bir arada olmadan ne küllî ne de cüzî bir anlam ifade edemeyeceğini söyleyen nahivcilerin harf tanımı vurgulanırken, buna ilaveten harfin ne mahkûm ne de mahkûm aleyh olamayacağı işlenmiştir. Ancak fiil ve ismin bu hususta harften farklı olduğu söylenmektedir.³⁴

Beşinci Tenbih

Bu tenbihte fiil ve diğer müştak lafızlar ele alınmaktadır. Îcî “ismi fail fiilin tarifi altına girmez” der, ancak Câmî bu açıklamaları daha genişleterek nahivcilerin fiile yapmış oldukları "ما دل على معنى في نفسه مقترن بأحد الأزمنة الثلاثة" (fiil: kendi zatıyla üç zamandan biriyle bir anlam ifade eden şeydir.) tanımını ele alarak Îcî'nin değinmediği hususları zikredip gerekli açıklamalarda bulunmaktadır.³⁵

Altıncı Tenbih

el-Îcî, bu tenbihte daha önce bahsi geçen bazı vaz'î bilgilere yer verir. Burada cins 'alem ile cins isim arasındaki fark ele alınarak, vaz'î anlamdaki muayyenlik unsurunun bu anlamın bir aslî vasfı olup olmaması itibariyle bu iki tür hakkında konuşur. Cins alem, olduğu hal üzere hakiki anlam ifade ettiği gibi cevheriyle de o hakikatin muhatap katında bilinir (ta'ayyün) olduğunu gösterir. Cins 'alemin böyle vaz' edildiği de açıktır. Cins isim ise bu "tayine" delalet etmeden bizzat hakikati doğrudan göstermektedir. Bunun üzerine "taayin" cins 'alem'in mefhumundan bir parça olarak, cins ismin mefhumundan ise hariç bir olgu olarak telakki edilmiştir.³⁶

Yedinci Tenbih

Bu tenbihte Îcî ism-i mevsul ile harfin anlam açısından farkını dile getirmektedir. Harfin anlamının oluşması başka (ğayr) lafızlarla birlikte

³³ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 7a.

³⁴ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 7a.

³⁵ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 7b.

³⁶ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 7b-8a.

kullanıldığında ortaya çıkar. İsm-i Mevsulun anlamı, işiten (sâmi') için müphem olsa da mütekellim için müphem değildir. Sami için de bu anlam, ism-i mevsulde var olan sâla cümlesinin içeriği sayesinde anlaşılır hale gelmektedir.³⁷

Sekizinci Tenbih

Burada harf ile fiilin ortak bir yönü ele alınmaktadır. Harf ile fiilin delalet ettikleri anlamlar, başkası (ğayr) için var olan ve ona nisbet edilmesi gereken birer nisbî anlam olmaları hasebiyle, o anlamları ifade eden bu iki lafız çeşidinin kesinlikle yüklem olamayacakları vurgulanmaktadır.³⁸

Dokuzuncu Tenbih

Bir önceki tenbihte fiil ile harfin ortak bir noktasının bulunduğu belirtilmişti. Bu dokuzuncu tenbihte ise, öncekinin aksine fiil ile harfin birbirinden ayrıldıkları hususunda bir şöyle bir açıklama söz konusudur: "Fiilin mefhumu küllîdir." İcî'nin bu ifadesinden kast edilen anlam ya fiilin bütün anlamı (hades, nisbet ve zaman) anlaşılıyor ya da sadece fiilin anlamının bir parçası olan hades anlaşılıyor. Birinci anlam kast edilirse, burada herhangi bir sorun olmamaktadır. Ancak ikinci anlam kast edildiğinde fiil anlamının bir parçası olan hadesle nitelendirilmiş olur; bu kargaşanın ortadan kaldırılması ise bu durumda zor olur. Burada Câmî, İcî'nin ifadesinden birinci anlamın anlaşılmasından yanadır.³⁹

Fiilin vaz'ına konu olan anlamın birçok fertte gerçekleşmesi mümkün olan küllî bir anlam olup kendi kapsamında var olan her bir cüzî nesneye nisbet edilmesi mümkündür. Sonuç itibariyle o nesnelere yüklem olmaktadır ancak bunun aksine harfin göstermiş olduğu anlam, başkasıyla var olduğundan cümle içerisinde ne mahkûm, ne de mahkûm aleyh olmaktadır. Başka bir deyişle; harf, cümlede ne konu, ne de yüklem olmaktadır.⁴⁰

Onuncu Tenbih

Bu tenbihte (gaib) üçüncü tekil şahıs zamirinin anlamı ele alınmaktadır. İcî bu zamirin anlamının küllî olmasında hata olduğunu ifade ederken Molla Câmî ise "İcî'nin risalesinin bazı nüshalarında bu zamirin anlamının, hem külli hem de cüzî

³⁷ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'îyye*, vr. 8a-8b.

³⁸ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'îyye*, vr. 8b.

³⁹ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'îyye*, vr. 8b-9a.

⁴⁰ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'îyye*, vr. 9a.

olması durumunda hata vardır.” ibaresinin geçtiğini söylemektedir. Zamirin döndüğü merci'in müşahhas olması durumunda, zamirin anlamının cüzî olmasında herhangi sıkıntı olmayacağını söyleyen Câmî, zamirin merci'i küllî olması durumunda ise, zamirin anlamı ister küllî isterse cüzî olsun her durumda da hata olduğunu vurgulamaktadır.⁴¹

On birinci Tenbih

On birinci tenbihte, vaz' edildikleri anlam itibariyle küllî olan (ذو، فوق) "zû, favk" gibi izafe edilmesi gereken isim türleri işlenmektedir. Bu isim türleri anlam bakımından müstakil isim kategorisine dâhil edilmemekte, nisbî anlamlarda kullanılmakla da harf kategorisine dâhil edilmemektedirler. Bu tür isimlerin müstakil anlamları ifade etmeleri veya harf gibi bir mütaallaka muhtaç olup nisbi anlamlarda kullanılmaları, onların vaz'ından değil kullanımlarından kaynaklanmaktadır.⁴²

On ikinci Tenbih

Son olan bu tenbihte, bir önceki tenbihte geçen (ذو، فوق) "zû, favk" isimleri hakkında verilen bilgiler bütün lafız gruplarına şamil geldiği vurgulanır. Vaz'î anlamları farklı olan lafızların birbirleri yerine kullanılmasından ötürü söz konusu lafızların küllîlik-cüzîlik bakımından ve vaz'î anlamları açısından aynı oldukları vehmine düşülmemesi gerektiği vurgulanır. Zira lafızlarda anlamın küllîliği ya da cüzîliği istimalle değil, vaz' olgusuyla anlaşılan bir husustur. Örneğin (جاء ذو مال) "mal sahibi olan biri geldi" denildiğinde, gelen kişinin müşahhas (misal zeyd gibi) olması ذو (zû) nun da müşahhas olduğu düşünülebilir. Oysa sadece burada vaz'î anlamı küllî olan bir lafız (ذو), anlamı müşahhas olan bir lafız (زيد) yerine kullanılmıştır. Burada aynı zamanda mütekaddimunun; zamir, mevsul vb lafızlar hakkındaki düşündükleri vehme de bir gönderme mahiyetindedir.⁴³

⁴¹ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 9a.

⁴² Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 9a.

⁴³ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 9a-9b.

2.6. Şerhin Kaynakları ve Atıfları

Molla Câmî eserinde atıf yaptığı kişi ve kaynakları açık isimleriyle ifade etmek yerine, dolaylı anlatımlarla belirtmektedir. Eserde bazen açık bir kitap ismi görmek mümkün olduğu gibi bazen de “muhakkik” gibi kelimelerle belirli şahıslara işaret etmektedir. Bu anlamda dikkat çeken atıflar şöyledir:

2.6.1. Fevâidü'l-Ğiyasiyye

Molla Câmî, cins isim ile cins 'alem arasındaki farkı ele alırken, İcî'ye ait olan ve beyân ilmini konu edinen bu esere bir defa atıf yapmıştır.⁴⁴

2.6.2. Şerhu'r-Risâleti'l Vaz'iyye (es-Sağir)

Molla Câmî'nin isim vermeden büyük bir ölçüde yararlandığı kaynak, Ebu'l-Kasım Ali el-Leysî es-Semerkandî'nin (ö.888/1483) *Şerhu'r-Risâleti'l Vaz'iyye*'sidir. Câmî'nin şerhi ile Semerkandî'nin şerhini karşılaştırdığımızda bazı küçük değişiklik ve kısaltmalar dışında aynı ibareleri ihtiva ettiğini görmekteyiz. Semerkandî'nin şerhinin bir özeti niteliğinde olduğunu düşündüğümüz bu şerhte, ayrıca iki grubun ismi de zikredilmiştir. Bunları aşağıda belirteceğiz. Ancak detaylı bir şekilde bu hususta açıklamalarda bulunmayacağız, zira aynı grubun ismi aynı konu çerçevesinde Câmî'nin yararlandığı Semerkandî'nin şerhinde de geçmektedir. Durum böyle olunca Câmî'nin gerçekten söz konusu grup ya da şahsın eserinden ve sözlü fikirlerinden mi yoksa doğrudan Semerkandî'nin şerhinden mi faydalandığını tespit etmek, bizim açımızdan güç olacaktır. Ancak başta da zikrettiğimiz gibi Câmî'nin bu grubun görüşlerini, Semerkandî'nin adı geçen eserinden aldığı kanaatindeyiz.⁴⁵

2.6.3. Bazı Zahiriler

Zamirler, işaret isimleri, ism-i mevsuller ve harflerin vaz'ı konusunda kullanılan bu ifade, Semerkandî'nin şerhinde "bazı fazilet sahipleri" şeklinde çoğul olarak geçse de, gerek Semerkandî'nin şerhi üzerine yazılan haşiyelerde ve gerekse bizim tahkikte kullandığımız "ج" nüshasındaki bir haşiyede bu ibarede kastedilen

⁴⁴ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 8a.

⁴⁵ Molla Câmî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, no: 5894; es-Semerkandî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye* (es-Sağir), ss.110-131.

âlimin Sa'duddin et-Teftezânî oldunu söylenmektedir. Oysa bu görüşü asıl savunanlar İcî öncesi bilginlerdir (mutekaddimun). Teftezani, İcî sonrası bilginlerden, hatta öğrencisi olduğu halde zahiriler grubunun tek mümessili olmayıp aksine sadece mutekaddimunun görüşlerini benimseyen bir müteahhirun âlimdir. Bundan dolayı haşiyelerde ismi mutekaddimunun içerisinde geçmektedir.⁴⁶

2.6.4. Bazı muhakkikler

Câmî'nin eserinde kullandığı bu grubun görüşleri, Semerkandî'nin şerhinde de geçmektedir. Ancak Semerkandî belli bir şahıs ya da şahısların isimlerini vermemektedir.⁴⁷

2.7. Şerhin Dış Unsurları ve Metodu

Molla Câmi bu şerhe başlarken yazacağı şerhi hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Doğrudan İcî'nin metnini ele alarak şerhe başlamıştır. Câmi bazen İcî'nin ifadelerini bir bütün olarak inceleyip örnekler vererek açıklamış, bazen de kendi ifadelerini İcî'nin ifadeleriyle karıştırıp homojen bir görüntü vermiştir. Metindeki anlaşılması güç olan yerleri örneklerle açıklamış, İcî'nin bazı örneklerini ele alıp doğruluğu ya da yanlışlığı üzerine izahatlarda bulunmuştur. Risalenin bazı yerlerinin irabını yapmış, muhtemel irap farklılıklarına da değinmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi şerhinin bazı yerlerini Semerkandî'ye ait olan *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye (es-Sağır)* adlı eserinden alıntılar yaparak, bu şerhin yöntemlerini de benimsemiştir.⁴⁸ Ancak kanaatimizce Câmi'nin, bu eserden yararlanırken bazı kısaltmaları yapmasıyla kendi şerhinin birtakım yönlerden kapalı kalmasına sebep olmuştur. Bu, ilme yeni başlayanlar için anlaşılması zor bir durum teşkil etmiştir. Câmi'nin bu eserini Semerkandî'nin eseriyle kıyasladığımızda Semerkandî'nin eserinin daha anlaşılır ve detaylı bir şekilde kaleme alınmış olduğu görmekteyiz.

---

⁴⁶ el-iskenderanî, *Sefâu'n-Neb'*, s.60; Şeyh Muhammed ed-Desukî el-Mâlikî, *el-Haşiyetü 'Alâ Şerhi'l-Mühakkık*, Ebî'l-Leys es-Semerkandî 'Alâ'r-Risâleti'l-'Adudiyye, Mektebetü'l-İslâmiyye, Midyat (yy), s. 49; Muhammed el-Hevnavî, *el-Haşiyetü 'Alâ Şerhi'l-Mühakkık*, Ebî'l-Leys es-Semerkandî 'Alâ'r-Risâleti'l-'Adudiyye, s.49.

⁴⁷ Molla Câmi, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, vr. 6a; es-Semerkandî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, ss.120-121.

⁴⁸ Molla Câmi, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, no: 5894; es-Semerkandî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, ss. 110-131.

2.8. Şerhin Tahkikinde Takip Edilen Yöntem

Tezimizin tahkikli Arapça metni kısmında izlediğimiz metodu maddeler halinde kısaca şöyle sıralayabiliriz:

1. Tahkike esas aldığımız üç nüshanın hiç birini "asıl nüsha" olarak kullanmadık. Metnin siyâk ve sibakına en uygun olduğunu düşündüğümüz ve Arap grameri açısından doğru olduğuna kanaat ettiğimiz nüshayı metinde vererek diğer nüsha farklılıklarını dipnota indirdik.

2. Nüshaların metinlerinde değişiklik söz konusu olduğunda, dipnotta uygun bulduğumuz kelimeyi ya da cümleyi ("...": *في خ*) formülüyle; şayet farklı nüshada eksiklik söz konusu olduysa da (*في خ: ساقط - ساقطة*) formülüyle gösterdik. Ayrıca bir nüshada bulunup diğer nüshalarda bulunmayan ve bizim de fazla olarak gördüğümüz sözcük ya da sözcük gruplarını dipnotta, "...": *في خ*) formülüyle belirttik. Kelimelerde atıf, te^{nis} âlameti olan (*ت*)vb. eksikliklerde yer yer ("*بدون*" "*في خ*") formülünü kullandık.⁴⁹

3. Konu bütünlüğünü göz önünde bulundurarak metnin uygun yerlerine { ... } parantezi içinde el-Îcî'nin metnine göre başlık ya da yan başlık ekledik.⁵⁰ Gerekli yerleri paragraflara ayırdık; maddeleştirmeye uygun yerleri madde şeklinde verdik. Ayrıca metnin kolay anlaşılması için noktalama işaretleri kullandık ve metinde uygun bulduğumuz yerleri harekeledik.

4. Şerhin kapalılığını gideren ve anlaşılmasını kolaylaştıran (:) nüshasının kenarlarında ya da satır aralarında bulunan önemli gördüğümüz bazı haşiyeleri oldukları gibi dipnotlarda verdik.

5. Metinde bulunan (*الكل، الجزء، ذاتي، عرضي*) gibi anlaşılması güç olan terimsel ifadeleri gerekli kaynaklardan bulup lügavî ve ıstilahî anlamlarını dipnotlarda verdik.

⁴⁹ Musa Alak, *Eğimli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz' İlmine Dair Risâlesinin Tahkik ve Tahlili*, s.43.

⁵⁰ İclâl Arslan, *Rafi' b. Muhammed b. İbrahim el-Huseyni el-Musevi el-Haseni el-Kirmâni'nin 'İlmu'l-Beyân Adlı Risalesinin Edisyon Kritik Çalışması* Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1997.

6. Nüshalarda bulunan (ضمائر، غائب، فائدة) gibi yazım yanlışlıkları Arap gramerine uygun olarak (ضمائر، غائب، فائدة) şeklinde düzelttik ve nüshalardaki yazılışlarını dipnotlarda verdik.

7. Nüshalarda kullanılan kısaltmaları tahkikte açık bir şekilde yazdık; (ز) nüshasının 2a ve 3b varaklarında, (م) nüshasının 1a ve 2a varaklarında, (ق) nüshasının 1a varağında bulunan "ح" kısaltmasını "حينئذ" şeklinde açık bir şekilde tahkike aldık kısaltmayı da dipnotlarda verdik.⁵¹

(ز) nüshasının 2a ve 7b varaklarında bulunan (فظ) kısaltmaları (فظاهر) şeklinde metne aldık ve kısaltmayı dipnotlarda verdik; yine aynı nüshanın 3b, 5a, 6a ve 6b varaklarında bulunan (ظ) kısaltmalarını tahkikimizde "ظاهر" şeklinde ele aldık. Yine aynı nüshanın 2b varağında geçen (بط) kısaltmasını (باطل) şeklinde tahkikimize aldık.

(ز) nüshasının 3b, varağında, (م) nüshasının 2a ve (ق) nüshasının 2a varağında bulunan (المص) kısaltmasını (المصنف) şeklinde tahkikimize aldık. Ayrıca (ز) nüshasının 6a ve (ق) nüshasının 4a varaklarındaki (الظ) kısaltmalarını çalışmamızda (الظاهر) şeklinde açık bir şekilde yazıp kısaltılmış halini ise dipnotlarda verdik.

8. Tahkikin baş kısmına kendimize ait bir mukaddime ekledik.

---

⁵¹ Harun Bekiroğlu, "Bir Felsefî Tefsir Örneği Olarak Muhammed Hâdimî'nin İbn Sina'ya Ait İhlas Suresi Haşiyesi", Hitit Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, Çorum 2013, c. 12, sayı: 23, s. 149

SONUÇ

Üzerinde çalıştığımız bu eser Nureddin Abdurrahman el-Câmî'ye ait olup, vaz' ilminden bahsetmektedir. Ancak yazarın bu eseri birkaç kaynak dışında ona ait eserler arasında zikredilmemektedir. Bu tezimizde vaz' ilmi ile ilgili tam anlamıyla bütün tartışmalı hususları ele almasak ta şerhini tahkik ettiğimiz el-Îcî'nin *er-Risâleti'l-vaz'iyye* adlı eserinin yazma sebebini ortaya koymayı faydalı bulduk. el-Îcî'nin bazı lafızların vaz'ı konusunda mütekaddim bilginlerle aynı düşünmemesi, bu eserini yazmaya sevk etmiştir. Molla Câmî de bu tartışmada Îcî'nin görüşlerini benimsemiştir. Molla Câmî, *er-Risâleti'l-vaz'iyye*'yi şerh ederken kendisiyle ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir. Sadece *er-Risâle*'yi şerh etmeyi amaçlayan Câmî, Ebu'l- Kasım Ali el-Leysî e-Semerkandî'nin *Şerhu'r-Risâleti'l-Vâz'iyye* adlı eserini kendine örnek almış ve isim vermeden birçok yerde bu eserden yararlanmıştı. Câmî'nin *Şerhu'r-Risâleti'l-Vâz'iyye*'sini, Semerkandî'nin şerhinden ayıran en belirgin özelliği, daha kısa olmasıdır. Bunun sonucunda metinde bazı kapalı yerler olmuştur. Bu kapalılıkları gidermeye çalışan bilginler, eserin bazı nüshalarında yer yer hâşiye ve ta'likâtlar yazmışlardır. Sonuç itibariyle vaz' ilmi hakkında hiçbir bilgisi olmayan okuyucular, bu eseri ilk etapta anlamakta zorluk yaşayabilir. Eserin anlaşılması için gerek ön değerlendirme kısmında ve gerekse tahkikini yaptığımız Arapça metnin dip notlarında bilgiler verdik. Ayrıca tahkikimizde tesbit ettiğimiz en eski tarihli ve tashih görmüş nüshalardan faydalandık.

Tezin amacına uygun olarak araştırmacı ve okuyucuların istifade edebildiği oranda çalışmamız değer kazanacaktır. Vaz' konusunda yapılmış çalışmaların sınırlı olması, bu alanda çalışmanın ne kadar önemli olduğunu ortaya koyacaktır. Tezimizde elimizden gelen gayreti büyük bir titizlikle gösterdik. Her çalışmada eksiklik olduğu gibi, bu çalışmanın da eksik kalmış yönleri olacaktır. İleride yapılacak çalışmalara bir basamak niteliği taşıyan bu çalışmanın hayırlara vesile olması dileğiyle...

**ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: MOLLA CÂMÎ'NİN ŞERHUr- RİSÂLETİ'İ-VAZİYYE
ADLI ESERİNİN EDİSYON KRİTİĞİ**

شرح مآل الجامي على الوضعية

تأليف

نور الدين عبد الرحمن بن أحمد الجامي المتوفى سنة (١٤٩٢\١٨٩٨)

تحقيق

أيهان جان

جوروم

٢٠١٥

مقدمة المحقق

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على خير المخلوقين محمد الأمين وعلى آله الطاهرين وأصحابه أجمعين.

هذا شرحٌ لطيفٌ لنورالدين عبدالرحمن بن أحمد بن محمد الجامي^١ على الرسالة الوضعية لعضد الدين الإيجي^٢. قد شرح الشُّراح على هذه الرسالة شروحاً كثيرةً فشرحُ الجامي من أوائل هذه الشُّروح^٣. تحتوي هذه الرسالة مسائل مهمة في علم الوضع. فأما الجامي شرح هذه الرسالة مستفيداً من شرح أبي القاسم الليثي السمرقندي^٤.

---

^١ ولد في جام من قصبات خراسان، سنة (١٤١٤م). واشتغل أولاً بالعلم الشريف، وصار من أفاضل عصره في العلم. ثم صحب مشايخ الصوفية. له كتوب كثيرة، منها تفسير القرآن، وشرح فصوص الحكم لابن عربي وشرح الكافية لابن حاجب، وشواهد النبوة بالفارسية، وكتاب نفحات الأنس من حضرات القدس، وغير ذلك من الكتب. طاش كوبري زاده عصام الدين أبو الخير، الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية، التوزيع والتطبيق لأحمد صبيحي فراد، إسطنبول ١٩٨٥، ص. ٢٦١-٢٦٢.

^٢ هو عبد الرحمن بن ركن الدين أحمد بن عبد الغفار البكري القاضي عضد الدين الإيجي. ولد سنة ٧٠٠ وتوفي سنة ٧٥٦. له كتب في مختلف العلوم، منها آداب عضد الدين، أخلاق عضد الدين، إشراق التواريخ، بهجة التوحيد، تحقيق التفسير في تكثير التنوير في تفسير القرآن، جواهر الكلام، الرسالة العضدية في الوضع، الفوائد الغيائية في المعاني والبيان وغير ذلك من الكتب. انظر: إسماعيل باشا، هدية العارفين أسماء المؤلفين وأثار المصنفين من كشف الظنون، تحقيق محمد عبد القادر عطا، بيروت ٢٠٠٨، م ٦، ص. ٤٧٥.

^٣ الحاجي خليفة كاتب جلبي، كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، بيروت ٢٠٠٨، م ٢، ص. ٢١٣؛ خيرالدين الزريكلي، الأعلام، بيروت ١٩٩٢، الطبعة العاشرة، م ٣، ص. ٢٩٦.

^٤ انظر: السمرقندي، شرح الرسالة الوضعية، مديات- تركيا.

الوضع: في اللغة جعل اللَّفْظ بإزاء المعنى، وفي الاصطلاح تخصيص شيء بشيء متى أُطلق أو أحس الشيء الأوّل فهم منه الشيء الثاني، والمراد بالإطلاق استعمال اللفظ وإرادة المعنى، والإحساس استعمال اللفظ أعم من أن يكون فيه إرادة المعنى أولاً.^٥

عرّف الجامي الوضع في شرحه المسمى بالفوائد الضيائية بأنه: "تخصيص شيء بشيء بحيث متى أُطلق، أو أحسّ الشيء الأوّل فهم منه الشيء الثاني." اعلم أن الجامي أول ممّن استعمل لفظ الإحساس في تعريف الوضع، فزاد قيد الإحساس ليشمل الخطوط ونحوها.^٦

---

^٥ علي بن محمّد السيّد الشّريف الجرجاني، كتاب التعريفات، تحقيق، عبد المنعم الحفني، دار الرشد- القاهرة ٢٠٠٥، ص ٢٨٠.

^٦ عبد الرحمن الجامي، الفوائد الضيائية، تحقيق: أحمد- علي محمد مصتفى، الطبعة الأولى، بيروت ٢٠٠٩ م. ١، ص ٢٠؛ مجد الحفناوي، الحاشية على شرح (صغير) أبي القاسم الليثي السمرقندي، مديات-تركيا، ص ٣٥؛ عبد الزّاق أحمد الحربي، علم الوضع (دراسة في فلسفة اللغة بين علماء أصول الفقه وعلماء اللغة)، العراق ٢٠٠٦، ص ١٦.

شرح ملا جامي على الرسالة الوضعية

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

(هذه) ^٧المشار إليه ب"هذه" إما تلك العبارات المخصوصة ^٨نزلت ^٩منزلة المحسوس المشاهد ^٩لكمال تميزها، أو المعاني المستفادة منها ^{١٠}المنزلة كذلك.

وحمل الفائدة ^{١١}عليها؛ أما على التقدير الثاني فظاهر، ^{١١}و أما على الأول فباعتبار مدلولاتها التي هي ^{١٢}المعاني. ويمكن أن تكون ^{١٣}الفائدة ^{١٤}مستعملة في معنى المسماة بها على النقل للمناسبة وحينئذ ^{١٥}لا خفاء في الحمل على أي تقدير كان.

(فائدة) ^{١٦}الفائدة ^{١٧}لغة ^{١٨}: ما حصلت ^{١٩}من علم، أو مال، من الفيد تقول: منه فأذت ^{٢٠}له فائدة، وأما جعلها ^{٢١}من فأذته ^{٢٢}بمعنى أصبت فؤاده باعتبار ^{٢٣}أن الخير ^{٢٤}له تأثير في الفؤاد ^{٢٥}فيؤدي ^{٢٦}إلى نقل لا يختص ^{٢٧}وجهه بما استعمل ^{٢٨}فيه من الخير، لأن للشر أيضا تأثيرا ^{٢٩}فيه.

٧ ق+ "فايدة"

٨ في ز: "نزلت". (نزلت) و تنزله و أنزله و نزله بمعنى. قال سيبويه: وكان أبو عمرو يفرق بين نزلت و أنزلت، ولم يذكر وجه الفرق. انظر: ابن منظور، لسان العرب، القاهرة ٢٠٠٣ م، ص. ٥٢٣.

٩ في ق: "المشاهدة".

١٠ في م: "الفايدة".

١١ في ز: "فظ".

١٢ في ق: "هو".

١٣ في ز و ق: "يكون".

١٤ في م: "الفايدة".

١٥ في جميع النسخ: "ح".

١٦ في م: "الفايدة" هذه العبارة ساقطة في ق: لأنها ذكرت فيها من قبل.

وعرفاً: هي المصلحة المرتبة على فعلٍ من حيث هي ثمرته ونتيجته، وهذه المصلحة من حيث إنَّها على طرف الفعل ونهايته تسمى غايةً، فهما متَّحَدان بالذَّات ومختلفان^{٣٠} بالاعتبار.

١. {محتوى الرسالة}

(تَشتمَل على مقدِّمة) اشتمال الكل^{٣١} على أجزائه^{٣٢}. ولو جُعِل المشار إليه بـ "هذه" طائفة^{٣٣} من تلك العبارات، أو المعاني تَسْتحق^{٣٤} أَنْ تَجعل^{٣٥} أجزاءها الأولى وتَفرد^{٣٦} باسم خاص كان

-
- ١٧ في م: "الفايدة".
- ١٨ في م: "لغه".
- ١٩ في م و ز: "ما حصلت" بدون الضمير.
- ٢٠ في م: "فاديته".
- ٢١ في ز: "جعله".
- ٢٢ في م: "فاديه". قوله: (من فادته) أي من مصدره، وهو الفاد بمعنى الإصابة على مذهب البصريين، أو من نفسه على مذهب الكوفيين، وأما الفيد فهو مصدر فاد بمعنى ثبت و ذهب. الشيخ محمد الدسوقي المالكي، الحاشية على شرح أبي القاسم الليثي السمرقندي على الرسالة العضدية، مديات-تركيا، ص. ٢١.
- ٢٣ في م و ق: "واعتبار".
- ٢٤ في م و ق: "أن الخبر".
- ٢٥ في ق: "في الفواد".
- ٢٦ في ق: "فيودي".
- ٢٧ في م: "لا يخص".
- ٢٨ في ق: "استعملت".
- ٢٩ في م: "تأثير".
- ٣٠ "الواو" ساقط في م و ز. قوله: (متَّحَدان بالذَّات ومختلفان..إلخ) أي متَّحَدان بسبب اتحاد ذاتهما ومختلفان بسبب اعتبار اختلاف مفهومهما، أو أن الباء بمعنى في أي متَّحَدان في الذَّات أي الماصدق ومختلفان في الاعتبار أي في المفهوم المعتبر لكل واحد منهما. محمد الدسوقي، الحاشية على شرح السمرقندي، ص. ٢٢.

من قبيل اشتمال الكلي على جزئياته، لكنه مُستبعد. (و تقسيم) في بعض^{٣٧} النسخ وتنبية و تقسيم وهو سهو، لأنه من المقدمة، وأيضاً ذكره في محله منكرًا^{٣٨} يدل على عدم سبقه. (و خاتمة) وجه الضبط أن ما يُذكر فيها؛^{٣٩} إما أن يكون مقصوداً، أولاً. الأولُ التقسيم، الثاني؛ إما أن يتعلّق^{٤٠} تعلّق السابق باللاحق وهو المقدمة، أو تعلّق اللاحق بالسابق وهو الخاتمة.

٣١ الكلّ: في اللغة: اسم مجموع المعنى، ولفظه واحد، وفي الاصطلاح: اسم لجملة مركبة من أجزاء. ينقسم الكلي إلى الحقيقي والإضافي، الأول هو ما لا يمنع نفس تصويره من وقوع الشركة فيه كالإنسان. وإنما سمي كلياً لأنّ كلية الشيء إنما هي بالنسبة إلى الجزئي. والكلي جزء الجزئي فيكون ذلك الشيء منسوباً إلى الكل والمنسوب إلى الكل كلي. والثاني هو أعم من الشيء (وهو ما اندرج تحته شيء آخر في نفس الأمر). الكلي إما ذاتي وهو الذي يدخل في حقيقة جزئياته كالحيوان بالنسبة للإنسان والفرس، وإما عرضي وهو الذي لا يدخل في حقيقة جزئياته بأن لا يكون جزءاً، أو بأن يكون خارجاً كالضاحك بالنسبة إلى الإنسان. السيد الشّريف الجرجاني، كتاب التّعريفات، ص ٢١٢، ٢١١.

٣٢ الأجزاء: جمع الجزء. الجزء: هو ما يتركب الشيء (منه ومن) غيره. وأما الجزئي كالكلي فينقسم إلى الحقيقي والإضافي الأول: هو ما يمنع تصويره من وقوع الشركة كزيد ويسمى جزئياً لأنّ جزئية الشيء إنما هي بالنسبة إلى الكلّ والكلي- كما ذكرنا- جزء الجزئي فيكون منسوباً إلى الجزء والمنسوب إلى الجزء جزئي وبإزائه الكلي الحقيقي. والثاني: هو عبارة عن كلي أخص تحت الأعمّ وذلك كالإنسان بالنسبة إلى الحيوان وإنما يسمى بذلك لأنّ جزئيه بالإضافة إلى شيء آخر وبإزائيه الكلي الإضافي وهو أعمّ من الشيء. والجزئي الإضافي أعم من الجزئي الحقيقي فجزء الشيء ما يتركب ذلك الشيء منه ومن غيره كما أنّ الحيوان جزء زيد وزيد مركب من الحيوان وغيره وهو ناطق وعلى هذا التقدير زيد يكون كلا والحيوان جزءاً فإن نسب الحيوان إلى زيد يكون حيواناً كلياً وإن نسب زيد إلى الحيوان يكون زيد جزئياً. السيد الشّريف الجرجاني، كتاب التّعريفات، ص ٨٦.

٣٣ في م: "طايفة".

٣٤ في م: "يجعل".

٣٥ في م: "يجعل من".

٣٦ في م: "يفرد".

٣٧ في ق: "وفي بعض".

٣٨ في ق: "بلا لام" بدل "منكرا".

٣٩ أي في الرسالة.

٤٠ ق: "+ "به".

١,١. {المقدمة: تقسيم الوضع باعتبار المعنى}

(المقدمة: اللفظ قد يُوضع لشخص بعينه) كما إذا تُصوّر ذاتٌ^{٤١} زيد، ووُضع لفظُ زيد بإزائه، فيقال هذا وَضِعَ خاصٌّ^{٤٢} لموضوعٍ له خاصٍ. قوله: "بعينه" يقابله^{٤٣} قوله: "بأمر عام"^{٤٤}، أي قد يُوضَع اللفظُ لمشخّص^{٤٥} باعتبار تَعَقُّله بعينه و شخصه.^{٤٦} وقد يُوضَع له باعتبار تَعَقُّله بأمرٍ عامٍّ^{٤٧}

(وقد يُوضَع له باعتبار) تَعَقُّله ب(أمرٍ عامٍّ) ذاتي^{٤٨} كما في الحروف،^{٤٩} أو عَرَضِيٍّ^{٥٠} كما في المضمرات وأسماء الإشارات. (وذلك: بأن يُعقَل أمرٌ مشتركٌ^{٥١} بين المشخّصات، ثمّ يقال) - عبّر

---

٤١ في ق: "تصوّرت ذات". التصور: هو حصول صورة الشيء في العقل، أو هو إدراك الماهية من غير أن يحكم عليها بنفي أو إثبات. السيّد الشّريف الجرجاني، كتاب التّعريفات، ص ٦٨.

٤٢ الخاص: "هو كل لفظ وضع لمعنى معلوم على الانفراد، المراد بالمعنى ما وضع له اللفظ عيناً كان أو عرضاً، وبالانفراد اختصاص اللفظ بذلك المعنى، وإنما قيده بالانفراد لتمييزه عن المشترك". السيّد الشّريف الجرجاني، كتاب التّعريفات، ص ١٠٧.

٤٣ في م: "قوله بعينه ومقابله وقوله بأمر عام" وفي ق: "وقوله بعينه في مقابلة قوله بأمر عام"

٤٤ العامّ: "لفظ وضع وضعاً واحداً لكثير غير محصور مستغرق جميع ما يصلح له". السيّد الشّريف الجرجاني، كتاب التّعريفات، ص ١٦٧.

٤٥ في ز: "المشخّص".

٤٦ في ز: "وبشخصه".

٤٧ "وقد يوضع له باعتبار تَعَقُّله بأمر عام" في ق: ساقطة.

٤٨ الذاتي: يستعمل لكلّ شيء ما يخصه ويميزه عن جميع ما عداه. هذا تعريف الذات عند المنطقيين. وقيل ذات الشيء نفسه وعينه، وهو لا يخلو عن العرض، الفرق بين الذات والشخص أن ذات أعمّ من الشخص، لأن الذات تطلق على الجسم وغيره، والشخص يطلق على الجسم فقط. السيّد الشّريف الجرجاني، كتاب التّعريفات، ص ١١٩.

٤٩ في ق: "الحرف". الحاشية ما يلي في ز: أي كمن الابتدائية، فإن معناها الابتداء الخاصّ، والأمر العامّ أعني مطلق الابتداء داخل في الابتداء الخاصّ، فإنّ الابتداء العامّ مثلاً ذاتي للابتداءات الخاصّة، بخلاف

عن التَّعْيِينِ^{٥٢} الَّذِي هُوَ الْوَضْعُ بِالْقَوْلِ إِذْ بِهِ يَظْهَرُ ذَلِكَ التَّعْيِينُ^{٥٣} غَالِبًا- (هَذَا اللَّفْظُ مَوْضُوعٌ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْ هَذِهِ الْمَشَخَّصَاتِ بِخُصُوصِهِ بِحَيْثُ لَا يُفَادُ وَلَا يُفْهَمُ بِهِ إِلَّا وَاحِدٌ بِخُصُوصِهِ) إِنَّمَا^{٥٤} قَيَّدَ بِالْحَيْثِيَّةِ رَفْعًا لِتَوْهْمٍ: أَنَّ مَا وُضِعَ لَهُ^{٥٥} اللَّفْظُ هَهُنَا، مَفْهُومٌ كَلِّ وَاحِدٍ مِنْ أَفْرَادِ ذَلِكَ^{٥٦} الْأَمْرِ الْمَشْتَرِكِ حَتَّى يُسْتَعْمَلَ فِيهِ وَيُفْهَمَ هُوَ مِنْهُ وَهُوَ بَاطِلٌ^{٥٧} قَطْعًا، وَتَصْرِيحًا: بِأَنَّ الْمَوْضُوعَ لَهُ هَذَا^{٥٨} الشَّخْصُ مِنْ أَفْرَادِهِ، وَهَذَا الْآخَرُ كَذَلِكَ. (دُون) حَالٌ مِنْ قَوْلِهِ: "وَاحِدٌ بِخُصُوصِهِ" أَي لَا يُفَادُ وَلَا يُفْهَمُ بِهِ إِلَّا وَاحِدٌ مَتَجَاوِزًا^{٥٩} (الْقَدْرَ الْمَشْتَرِكِ) فَإِنَّهُ غَيْرُ مُفَادٍ وَمَفْهُومٍ مِنْهُ^{٦٠} عَلَى أَنَّ^{٦١} الْمُسْتَعْمَلَ فِيهِ^{٦٢} بِحَسَبِ الْوَضْعِ^{٦٣} عَلَى مَا تَوْهَّمُ بَعْضُ الظَّاهِرِينَ^{٦٤} فِي

مفهوم المشار إليه بذلك، فإنه بالنسبة إلى خصوصياته عرضي، وفيه بحث يندفع بأنه لإضافة في المثال. حاشية. لم أعر على قائلها

٥٠. "العارض للشيء ما يكون محمولاً عليه خارجاً عنه." السيد الشريف الجرجاني، كتاب التعريفات، ص. ١٦٧.

٥١ أي اشتراكاً معنوياً؛ بأن يكون كلياً مستوياً معناه في أفرادهِ، وليس المراد المشترك الاصطلاحي، لأنه يشترك فيه تعدد الوضع، وما هنا ليس كذلك. الدسوقي، الحاشية على شرح السمرقندي، ص، ٤٧.

٥٢ في م: "التعِين".

٥٣ في م: "التعِين".

٥٤ في ق: "وإنما".

٥٥ "له": ساقطة في م.

٥٦ في م: "تلك".

٥٧ في ز: "بط".

٥٨ في م: "هذه".

٥٩ أتى الشارح بهذا جواباً عما يقال: أن "دون" معرفة لإضافتها لمعرفة والحال واجبة التنكير، وحاصل الجواب أن "دون" وإن كان مضافاً لمعرفة (هو) نكرة، لأنه بمعنى اسم الفاعل، وهو متجاوز، واسم الفاعل إضافته لفظية لا تفيده تعريفاً. الدسوقي، الحاشية، ص. ٥١.

٦٠ قوله: (فإنه غير مفاد) أي فإنَّ القدر المشترك غير مفاد وغير مفهوم من اللفظ. وكان الأولى أن يقول وإنه غير مفاد وغير مفهوم من اللفظ للمناسبة، وذلك لأن المفاد فعلة أفاد وهو يسند للمستعمل، لأن الإفادة من صفاته، وكذلك مفهوم فعلة أفهم المسند للمستعمل أيضاً، بخلاف مفهوم فإنَّ فعلة فهم وهو يسند للسامع

الضمائر^{٦٥} وأمثالها، وشرط استعمالها في المشخصات التي هي أفراد المعنى الموضوع له، حتى لزمهم^{٦٦} عدم استعمال اللفظ في معناه الموضوع له أصلاً،^{٦٧} وكونه مجازاً دائماً^{٦٨} بلا حقيقة. (فتعقل ذلك المشترك آلة^{٦٩} للوضع، لا أنه الموضوع له) قوله: "لا أنه الموضوع له"^{٧٠} بتقدير

فتعبيره بمفاد يقتضي أنه التفت إلى صفة المتكلم أعني المستعمل، فكان المناسب أن يأتي بالكلام على سنن واحدة فتأمل. الدسوقي، الحاشية، ص. ٥١.

٦١ في م و ق: "أنه".

٦٢ أي في القدر المشترك.

٦٣ في ز و م+ "القدر المشترك".

٦٤ الحاشية ما يلي في ز: قوله: (على ما توهم بعض آه) وهو التفتزاني، حيث ذهب إلى أن الضمائر والموصولات وأسماء الإشارة موضوعة لمعان كلية، إلا أن الواضع شرط أن لا يستعمل إلا في جزئيات تلك الكليات، وقال في الحروف إن لفظة من موضوعة لمعنى الإبتداء، إلا أن الواضع شرط في دلالتها عليه ذكر المتعلق به تأمل.

ذكر التفتزاني في شرح الشمسية أن الموضوع له هذه الألفاظ الأمر الكلي، إلا أن الواضع شرط أن تستعمل في جزئي ويلوم على ما ذهب إليه أن لا يكون شيء من المضمرات ونحوها مستعملاً في حقيقته، بل يكون استعمالها مجازياً دائماً. محمد الحفناوي، الحاشية على شرح أبي القاسم الليثي السمرقندي، ص، ٤٩.

إن مبدأ هذا الخلاف بين عضد الدين الإيحي والعلماء المتقدمين، حيث خالفهم الإيحي في وضع الضمائر وأمثالها، وأما سعد الدين التفتزاني تبع المتقدمين مع أنه من المتأخرين بل هو تلميذ الإيحي. راجع؛ محمد سليم الإسكندراني، صفاء النبع في علم الوضع، (في ضمن مجموعة تشتمل على خمس رسائل) تحقيق: إبراهيم الحزاني و محمد الديار بكري، إسطنبول ٢٠١٢، ص. ٦٠.

٦٥ في جميع النسخ: "ضمائر".

٦٦ في ز: "يلزمهم".

٦٧ في م و ق: ساقطة.

٦٨ في م: "دايماً".

٦٩ الحاشية ما يلي في ز: قوله: "آلة" بالنصب خبر يكون المحذوف مع اللام أي ليكون، ولا أنه عطف عليه عطف الجملة على الجملة والتقدير فتعقل ذلك الوضع المشترك لكونه آلة لا لكونه موضوعاً، وعلى تقدير الحالية يكون عطف المفرد على المفرد، والتقدير فتعقل آلة لا موضوعاً له بجعل المصدر بمعنى المفعول تأمل. لواحد. لم اعثر على من هو.

٧٠ في م: ساقطة.

اللام قبل "أن" وعطف على الخبر الذي هو آلة إن فُرئ فتعقل مصدرًا، وإن فُرئ على صيغة المضارع المجهول من الثلاثي المجرد فآلة^{٧٢} منصوب على الحالية متضمنًا معنى^{٧٣} التعليل، ولا^{٧٤} أنه عطف عليه أيضاً بتقدير اللام. (فالوضع كأي^{٧٥} و الموضوع له مشخص). أقسام اللفظ من حيث تشخص المعنى وعدمه و خصوص الوضع وعدمه على ما يقتضيه التقسيم العقلي أربعة، لأنه إما مشخص، أولاً. فعلى كل تقدير فالوضع^{٧٦} إما خاص، أولاً. فالأول: ما يكون موضوعاً لمشخص باعتبار تعقله بخصوصه، ويسمى هذا الوضع وضعاً خاصاً لموضوع له خاص، كما إذا تصوّرت^{٧٧} ذات زيد بخصوصه^{٧٨} ووضعت^{٧٩} بإزائه لفظه. والثاني: ما وضع لمشخص باعتبار تعقله لا بخصوصه، بل بأمر عام، ويسمى ذلك الوضع وضعاً عاماً لموضوع له خاص، كأسماء الإشارة، وهذا القسم^{٨٠} هو الذي يُعنى بشأنه ههنا، و يجب أن يكون متعدداً مثل المشترك.

٧١ "قوله لا أنه الموضوع له" في ق: ساقطة.

٧٢ في م: "فإنه".

٧٣ في ق: "المعنى".

٧٤ في م: "لا أنه" بدون "الواو".

٧٥ الحاشية ما يلي في ز: كلية الوضع إما بالنظر إلى آلة التي هي القدر المشترك الكلي وهذا المعنى يقال الموضوع المفهوم الكلي وضع كلي، وإما بالنظر إلى نفسه باعتبار أنه وضع واحد لمشخصات متعددة، فيتحقق تحته أوضاع متعددة باعتبار تلك الأشخاص. لواحد. لم اعثر على من هو.

٧٦ عبارة "وعلى كل تقدير فالوضع" في ز: "فعلى كلا التقديرين الوضع" وفي م "فعلى كل تقدير فالوضع".

٧٧ في ق: "تصورت".

٧٨ في ز: ساقطة.

٧٩ في ق: "ووضع" بدون "التاء".

٨٠ في م: "التقسيم".

و الثالث: ما وُضع لأمر كليّ باعتبار تعقله كذلك؛ أي لا بخصوصيّة شخصيّة،^{٨١} سواءً كان بملاحظة ذلك الكليّ بخصوص ما فيه، أو بملاحظة أمر^{٨٢} يشمله ويسمى هذا وضعاً عاماً لموضوع له عامّ، كما إذا تُصوّر^{٨٣} معنى الحيوان الناطق وُضع لفظ الإنسان بإزائه.

والرابع: ما وُضع لكليّ باعتبار تعقله بخصوصيّة بعض^{٨٤} أفراده، وهذا القسم ممّا لا وجود له بل يستحيل، لأنّ الخصوصيات لا يُعقل كونها مرآة^{٨٥} لملاحظة^{٨٦} كليّاتها، بخلاف العكس.^{٨٧}

و اكتفى المصنّف^{٨٨} بالقسمين الأوّلين، لعدم تحقّق الرابع، و ظهور الثالث، و عدم تعلق^{٨٩} غرض به فيما هو المقصود الأصليّ، و القسم الأوّل وإن كان كذلك إلاّ أنّه لما شارك الثاني الذي له خفاءً وتعلّق تامّ^{٩٠} بالمقصود في تشخّص المعنى، تعرّض^{٩١} له لمزيد توضيح صاحبه.

قوله: "فالوضع كليّ" إنّما وصّف الوضع بالكليّة والعموم مع أنّ الوضع المتعلّق بوضع^{٩٢} معيّن لا يكون إلاّ معيّنًا باعتبار أنّ ما هو وسيلة إليه في تعقل الموضوع له بأمر^{٩٣} عامّ مشترك

٨١ في ق: "لا بخصوصه و شخصه" بدل "أي لا بخصوصيّة شخصيّة".

٨٢ في م و ق: "بأمر".

٨٣ في م: "تصورت".

٨٤ "مرآة": في ز ساقطة.

٨٥ في ز: "مرآة".

٨٦ في ز: "بملاحظة".

٨٧ الحاشية ما يلي في ز: فإنّ الكليّات يتعقل كونها مرآة لملاحظة الخصوصيات كما في القسم الثاني.

٨٨ في جميع النسخ: "المص".

٨٩ في م: "تحقق".

٩٠ في م: "بأمر".

٩١ في م: "يعرض".

٩٢ في ق: "بوضع".

بين أفرادها، فهو وصفٌ للشئ^{٩٤} بما هو من صفات سببه وآلته، (وذلك): أي اللفظ الموضوع لمشخصٍ باعتبار أمر عام (مثل اسم الإشارة، فإنّ "هذا" موضوعةً) التّأنيث بتأويل اللفظة، وأوالكلمة، وَوَجْهٌ^{٩٥} التّذكير في "مسمّاه" ظاهرٌ.^{٩٦} وفي بعض النسخ "موضوعه"^{٩٧} بالإضافة إلى الضّمير، وحينئذ^{٩٨} يكون بمعنى موضوع له على الحذف والإيصال، ويكون^{٩٩} "مسمّاه"^{١٠٠} عطفاً تفسيريّاً له^{١٠١} (ومسمّاه^{١٠٢} المشار إليه المشخص) قوله: "مسمّاه" مبتدأ،^{١٠٣} وقوله: "المشار إليه المشخص" خبره، وقيل صفةً، وخبره قوله: "بحيث لا يقبل الشركة"^{١٠٤} (بحيث) هذا لرفع احتمال^{١٠٥} ما صدق عليه المشار إليه المشخص بمفهومه^{١٠٦} (لا يقبل الشركة)^{١٠٧}

٩٣ في م وز: "أمر".

٩٤ في ق: "السّيء".

٩٥ في م وز: "وجه" بدون "الواو".

٩٦ في ز: "ظ".

٩٧ في ز: "موضوعة".

٩٨ في م وز "ح".

٩٩ في م: "وقد يكون".

١٠٠ في ز: "مسمّاه".

١٠١ "له": ساقطة في ق.

١٠٢ في ز: "مسمّاه".

١٠٣ في ز: "مسمّاه مبتداء".

١٠٤ "بحيث لا يقبل الشركة" في م: جعلت من المتن.

١٠٥ في ز: "رفع اشتباه".

١٠٦ الحاشية ما يلي في ز: لأنّه يستلزم أن يكون ما وضع له هذا المشار إليه المشخص، وهو غير مستقيم، لأنّ المفهوم المشار إليه المشخص كلي عام أيضاً، فيلزم أن يكون الوضع عامّاً والموضوع له أيضاً عامّاً، والمقدّر خلافه فتأمل.

١٠٧ في م: من الشرح.

فلا يُقال "هذا" ويُراد به مفهومٌ كليٌّ مثلاً، لا يصحّ لغةً أن يُقال: جاءني هذا^{١٠٨} بمعنى جاءني^{١٠٩} المشار إليه المفردُ المذكورُ، بل لا يُقصد بـ"هذا" إلاّ واحداً مشخّصاً وكذا الحالُ في أنا وأنت.^{١١٠}

٢،١. {تنبية}

(تنبيه): لفظُ التنبية يُستعمل في أحد المقامَيْن؛ أحدهما أن يكون الحكمُ المذكورُ بعده بديهياً،^{١١١} والثاني^{١١٢} أن يكون مفهوماً من الكلام السابق. وههنا الحكمُ أوّلِيٌّ بديهيٌّ^{١١٣} إذ

١٠٨ في ز: "جاء".

١٠٩ في ز: "جاء".

١١٠ الحاشية ما يلي في ز: فكأنّ الواضع قال عيّنت لفظ "أنت" لكل مخاطب مفرد، ولفظة "أنا" لكل متكلم مفرد، ولذلك كان استعمال "أنا" و "أنت" مخصوصيات حقيقة، وبهذا التحقّق ظهر أنّ المضمّرات جزئيّ حقيقيّ. أردبلي

١١١ الحاشية ما يلي في ز: وهو الذي لم يتوقف حصوله على كسب ونظر سواء احتاج إلى شيء آخر من حدس أو تجربة، أو غير ذلك، أو لم يحتج. وقد يطلق البديهي علماً المقدمات الأولية، وهي ما ينحرم به العقل بمجرد تصوّر طرف والنسبة وهو المراد ههنا. سيد. قد أثبتنا هذه العبارة إلى قوله "أو لم يحتج" في كتاب التعريفات، للجرجاني. راجعه: ص. ٥٣.

١١٢ في م "الواو" ساقط.

١١٣ في ق: "الآتي بديهي" و في م: "أوليّ بديهياً". قدّم الشّارح السمرقندي في شرحه (الصّغير) لفظ "بديهي" على "أوليّ". اعلم أن الحكم البديهيّ يطلق على ما لا يتوقف على نظر واستدلال سواء توقف على تجربة أو حدس أو لم يتوقف على شيء أصلاً بأن كان أولياً أي حاصلًا بمجرد التفات النفس له كثبوت نصفية الإثنين للواحد، وعلى هذا الإطلاق يكون البديهيّ مرادفاً لضروريّ، ويكون قول الشّارح أوّلِيّ صفة مخصصة، ويطلق البديهيّ أيضاً على الحكم الحاصل بالبداهة أي بمجرد التفات النفس ولا يتوقف على شيء أصلاً، وعلى هذا يكون قوله: "أوليّ" صفة كاشفة أي لم يقصد بها الاحتراز عن شيء، بل هي لمجرد التوضيح ويكون البديهيّ أخصّ من الضروريّ. الدسوقي، الحاشية، ص. ٥٦-٥٧؛ انظر: الحفناوي، الحاشية، ص. ٥٦.

تَصَوُّرُ طَرْفِيهِ^{١١٤} مع الإسناد^{١١٥} يكفي في الجزم بالنسبة،^{١١٦} لأنَّ كلَّ مَنْ تَصَوَّرَ؛ ما هو من هذا القبيل -أي اللَّفْظُ الموضوعُ لمشخَّصات باعتبار اندراجها في مفهومٍ شاملٍ-، ولاحظَ عدمَ إفادة التَّشخِّصِ إلَّا بقرينة مُعيَّنة، وأسندَه إلى الأوَّل، جرَّم بأنَّه كذلك.

فقولُه: "لاستواء نسبة الوضع إلى المسميات"^{١١٧} تنبيهٌ في صُورة الاستدلال،^{١١٨} لإزالة ما قد يكون في بعض الأذهان القاصرة من الخفاء. (ما^{١١٩} هو من هذا القبيل لا يُفيد التَّشخِّصَ^{١٢٠} إلَّا بقرينة مُعيَّنة لاستواء نسبة الوضع^{١٢١} إلى المسميات.) يريد أنَّ الموضوع بالوضع العام

---

١١٤ في ز: "إذا تصوّر طرفيه". قوله: (إذ تصور طرفيه) أي الموضوع و المحمول، وهما اللَّفْظُ الموضوع لمشخَّصات باعتبار أمر عام لا يفيد التَّشخِّصَ. الدسوقي، الحاشية، ص. ٥٧.

١١٥ قوله: (مع الإسناد) أراد به النَّسبة الحكيمة، وهي ثبوت المحمول للموضوع، لأنَّ الإسناد بمعنى ضمَّ المحمول للموضوع الَّذي هو فعل الفاعل لا يتعلَّق به التَّصوُّر في هذا المقام، ولو عبَّر الشَّارح بالنسبة بدل الإسناد كان الأوضح. الدسوقي، الحاشية، ص. ٥٧.

١١٦ قوله: (يكفي في الجزم بالنسبة) أي بوقع النسبة أي كاف في الجزم بإدراك أنها واقعة أي مطابقة للواقع، وإذا كان ما ذكره من تصوُّر هذه الأمور الثلاثة كافياً في الجزم بالحكم فلم يتوقف الحكم حينئذ على واسطة، فتم ما ذكره من كون الحكم هنا بديهياً، إذ لو كان نظرياً، أو ضرورياً غير بديهيٍّ لما كفى تصوُّر هذه الأمور الثلاثة في الجزم به، بل لابدَّ من الاحتياج لواسطة إمَّا دليل، أو حدس، أو تجربة. الدسوقي، الحاشية، ص. ٥٧.

١١٧ في م: "مسمية" و ز: "مسماة".

١١٨ الاستدلال: في اللُّغة تقرير الدليل لإثبات المدلول. السيّد الشَّريف الجرجاني، كتاب التعريفات، ص ٢٩.

١١٩ في م و ق: "وما" بالواو. قوله: (ما هو من هذا القبيل) ما واقعة على كلِّ من الجزئيات ك"هذا" و"الَّذي" و"أنا" و"من" المراد من هذا القبيل اللَّفْظُ الموضوع لمشخَّصات باعتبار أمر عام على تقدير مضاف أي مما صدق هذا القبيل. الحفناوي، الحاشية، ص. ٥٧.

١٢٠ أي التعيّن عن بقية الأفراد الموضوع لها. الدسوقي، الحاشية، ص. ٥٧.

١٢١ قوله: (لاستواء نسبة الوضع) فيه أن الاستواء من الأمر النسبية التي لا تعقل إلَّا بين أمرين فلا يضاف لواحد، فلعلَّ في كلام المصنّف قلباً، والأصل لإستواء المسميات في نسبة الوضع. الدسوقي، الحاشية، ص. ٥٨؛ انظر الحفناوي، الحاشية، ص. ٥٨.

لخصوصيات^{١٢٢} المشخصات، وإن لم يكن مشتركاً اشتراكاً لفظياً- لأنَّ وُضِعَ واحد ولا بدَّ في المشترك من تعدد وُضْعِه- لكنَّه في حكم المشترك من حيث الاحتياج إلى القرينة لتعيين ما أُريد به.

٣،١. {التقسيم: تقسيم اللفظ باعتبار مدلوله}

(التقسيم) معنى التقسيم ضمُّ قَيدين، أو أكثر إلى مُطلق ليصير ذلك المطلق بانضمام كلِّ قيدٍ قسماً مبيناً للقسم الآخر، أو غير مبيّن له^{١٢٣} باعتبار تنافي القيود، أو لا تنافها.^{١٢٤}

(اللفظ) الموضوعُ معنى (مدلوله): أي^{١٢٥} الموضوعُ له (إمّا كُليٌّ، أو مُشخصٌ، والأوّل) أي الأوّل من قِسمي اللفظ وهو ما مدلوله كُليٌّ (إمّا ذاتٌ،) أي إمّا^{١٢٦} مدلوله ذاتٌ (وهو اسمُ الجنس، أو مدلوله^{١٢٧} (حدثٌ، وهو المصدرُ).^{١٢٨} المراد بالذات ما لا يكون حدثاً ولا مُركباً منه ومن غيره، وبالحدث هو المعنى المُعتبرُ في جميع تصاريف المشتقات.^{١٢٩} وإنما أخرج المصدر^{١٣٠} من

١٢٢ في م: "بخصوصيات".

١٢٣ عبارة "للقسم الآخر أو غير مبيّن له" غير "له" في م: ساقطة و في ق: بدلها "له أو غير مبيّن".

١٢٤ في ق: "تخالفها". الحاشية ما يلي في ز: الأقسام المبيّنة في الصّدق كقسمة الحيوان إلى الإنسان والفرس، والأقسام المخالفة بحسب المفهوم غير مبيّنة بحسب الصّدق كقسمة الإنسان إلى الضّاحك والكاتب، لأنّه يقال الضّاحك كاتب وبالعكس، بخلاف الإنسان والفرس وغيرهما. سيد.

قوله: (باعتبار تنافي) التنافي: هو اجتماع الشئيين في واحد في زمان واحد كما بين السواد والبياض والوجود والعدم. السيّد الشّريف الجرجاني، كتاب التعريفات، ص ٧٥.

١٢٥ "أي" ساقطة في م و ق.

١٢٦ في م: "ما".

١٢٧ في ز: جعلت من المتن.

١٢٨ م: + "إمّا ذات وهو اسم الجنس".

١٢٩ م: + "أو حدث وهو المصدر".

اسم الجنس لِيُبْنَى^{١٣١} عليه^{١٣٢} بَيَانُ معنى المشتق ومعنى الفعل، فكأنه قال: "المدلول الكليّ إمّا حدث وحده، وإمّا غيره^{١٣٣} وحده، وإمّا مركّب منهما" وذلك؛ إمّا أن يُؤخَذَ غير الحدث من حيث إنّه مقيّد^{١٣٤} به على وجهٍ من الوجوه المعتمدة^{١٣٥} في معاني الأسماء المشتقة، وإمّا بأن يُؤخَذَ الحدث من حيث إنّه منسوبٌ إلى غيره نسبةً تامّةً خبريّةً، أو إنشائيّةً كما في الأفعال. والمقصودُ بذلك نوعُ ضَبْطٍ لا الحصرَ العقليّ (أو نسبةً بينهما) أي أو أمر^{١٣٦} مركّبٍ منهما مشتملٌ على نسبةٍ بينهما. ولَمّا كان اعتبارُ التركيبِ بينهما من غير نسبةٍ لا يُعتدّ به^{١٣٧} فانحصرَ ذلك المركّبُ الذي وُضع بإزائه لفظٌ فيما اعتُبر مع الطرفَين نسبةً، فعبرَ عنه بقوله: "أو نسبةً بينهما" لأنّها السببُ في كون هذا المركّب مَوْضوعاً له اللفظُ (وذلك؛ إشارةً إلى النسبة بتأويل المذكور) إمّا أن يُعتبر من طَرَفِ الدّاتِ^{١٣٨} وهو المشتقُّ (بأن تُعتبر^{١٣٩} الدّاتِ أوّلاً وتُعقل^{١٤٠} نسبةً وتُقيّد^{١٤١}

١٣٠. "المصدر" ساقطة في ق.

١٣١ في م وز: "ليُبْنَى".

١٣٢ قوله: (عليه) أي على الخروج المفهوم من أخرج، أي ليبنى التقسيم إلى الفعل والمشتق على خروجه منه، وقدّر بعضهم أن ضمير عليه عائد على المصدر، لكن المتعين الأول بدليل قوله بعد فكأنه قال إلخ فإنّه قد بني التقسيم إلى الفعل والمشتق في هذا القول على خروج المصدر من اسم الجنس، لأنّه بناهما على ذات المصدر إلا أن يقال إن قول بعضهم الضمير عائد على المصدر، أي من حيث خروجه عن اسم الجنس فتأمل. الدسوقي، الحاشية، ص. ٦٨؛ انظر الحفناوي، الحاشية، ص. ٦٨.

١٣٣ في م: "ولا غيره" قوله: (إمّا حدث وحده) أي وهو المصدر، وقوله: (إمّا غير حدث وحده) أي وهو اسم الجنس، وقوله:

(إمّا مركّب منهما) أي وهو الفعل والمشتق. الدسوقي، الحاشية، ص. ٦٨-٦٩.

١٣٤ في م: "معتد".

١٣٥ في ق: "المعتبر".

١٣٦ "مركب" ساقطة في م. وفي ز: "أو مركب" ساقطة.

١٣٧ في ق: "لا يفيد" بدل "لا يعتد به".

١٣٨ قوله: (إمّا أن يُعتبر من طرف الدّات) أي بأن يلاحظ الدّات أوّلاً، ثم ينسب لها، فالمشتق موضوع بإزاء ذات وحدث معتبر بينهما نسبة، لكن الدّات ملاحظة للواضع أوّلاً، ثم ينسب لها الحدث. ومن هذا تعلم أن

بالحدث وما اعتبر فيه الذات المنسوبة إلى الحدث على ما هو معنى المشتق، إِمَّا أَنْ يُعْتَبَرِ قِيَامُ
 ذلك^{١٤٢} الحدث به من جهة الحدوث وهو اسمُ الفاعل أو الثبوت وهو الصفة المشبهة أو وقوع
 الحدث عليه وهو اسمُ المفعول أو كونه آلةً لحصوله وهو اسم الآلة، أو مكاناً وَقَعَ فيه وهو
 ظرف^{١٤٣} المكان، أو زماناً له وهو ظرف^{١٤٤} الزمان، أو يُعْتَبَرِ قِيَامُ الحدث به على وَصْفِ الزيادة
 على غيره^{١٤٥} وهو اسم^{١٤٦} التفضيل، (أو مِنْ طَرَفِ الحدث): بَأَنَّ يُعْتَبَرِ الحدثُ أَوَّلًا وَيُلَاحَظُ
 انتسابه إلى الذات (وهو الفعل). في جَعَلَ الفعل مِنْ أقسام ما مدلوله كُلِّي تَأَمَّلْ، فَإِنَّ كَوْنَ
 بعضٍ معناه وهو الحدثُ كُلِّيًّا ظاهراً،^{١٤٧} وَأَمَّا مَجْمُوعُ معناه الَّذِي هو الحدثُ والنسبة
 المخصوصة الَّتِي لُوْحِطَتْ^{١٤٨} مِنْ حَيْثُ إِنَّمَا حَالَةٌ بَيْنَ ذَلِكَ الحدثِ وِفَاعِلِهِ المخصوصِ آلةً
 لتعرُّف^{١٤٩} حالهما مَرَبُوطاً أَحَدُهُمَا بِالْآخَرِ، فَفِي كَلِّيَّتِهِ وَصِحَّةِ حَمَلِهِ عَلَى شَيْءٍ نَظَرٌ.^{١٥٠} بل هو
 باعتبار تمام معناه كالحرف.

قولهم: مدلول الاسم بسيط ، ومدلول الفعل مركب في غير المشتق، وإضافة طرف لما بعد للبيان. الدسوقي،
 الحاشية، ص. ٧٢.

١٣٩ في زوق: "يعتبر".

١٤٠ في ق: "ويعقل".

١٤١ في ق: "نسبته وتقييده".

١٤٢ في ز: ساقطة.

١٤٣ في ز: "طرف".

١٤٤ في ز: "طرف".

١٤٥ في ق: "على غير".

١٤٦ في ز ساقطة.

١٤٧ في ز: "ظ".

١٤٨ في ز: "لوخطت".

١٤٩ في م: "لتعريف" وفي ق: "وآلة التعريف".

(الثاني^{١٥١} فالوضع؛ إِمَّا كَلِّيٌّ، أو مَشَخَّصٌ. والثاني عَلَمٌ^{١٥٢}) وهو^{١٥٣} العلمُ الشَّخْصِيُّ المتبادِرُ من لَفْظِ العلمِ وأَمَّا العلمُ^{١٥٤} الجنسِ فمُخَارِجٌ عَن مَوْرِدِ القِسْمَةِ إِذْ مَعْنَاهُ كَلِّيٌّ. (والأوَّلُ؛ مدلولُهُ، إِمَّا مَعْنَى فِي غَيْرِهِ يَتَبَيَّنُ بِانضِمَامِ ذَلِكَ الْغَيْرِ إِلَيْهِ^{١٥٥} وهو الحرفُ،) فَإِنَّ مَعْنَى "مِنْ" لَيْسَ هُوَ الْمَطْلُوقُ الْإِبْتِدَاءُ^{١٥٦} بَلْ مَعْنَاهُ إِبْتِدَاءٌ خَاصٌّ مُتَعَلِّقٌ بِشَيْءٍ مَعْيَنٍ فَلَا يُفْهَمُ مَعْنَاهُ إِلَّا إِذَا

١٥٠ الحاشية ما يلي في ز: فكما أنّ لفظة "من" موضوعة وضِعاً عاماً لكلّ ابتداء خاصّ بخصوصه، كذلك لفظة "ضرب" موضوعة وضِعاً عاماً لكلّ نسبة الحدث إلى فاعلها بخصوصها، فجعله أقسام اللفظ الموضوع لمعنى كَلِّيٍّ غير مستقيم.

١٥١ في ق: "والثاني".

١٥٢ في ق: "العلم".

١٥٣ في ق: "أي" بدل "وهو".

١٥٤ "العلم" في ز: ساقطة. قوله: (وأما العلم إلخ) جواب عما يقال: لفظ العلم يتناول العلم الجنسي مع أنه ليس مراد، وحاصل الجواب أنّه غير متناول له هنا، لخروجه عن مورد القسمة، وهو اللفظ الموضوع لمشخص، إذ معناه كَلِّيٌّ، فَإِنَّ قَلْتِ عِلْمَ الْجِنْسِ مِنْ أَيِّ قِسْمٍ مِنَ الْأَقْسَامِ حِينَئِذٍ، قَلْتِ مِنْ اسْمِ الْجِنْسِ، لِأَنَّهُ عَرَفَهُ سَابِقاً بِاللَّفْظِ الْمَوْضُوعِ لِلذَّاتِ، وَتَقَدَّمَ أَنَّ الْمُرَادَ بِالذَّاتِ مَا لَا يَكُونُ حَدَثًا وَلَا مُرَكَّبًا مِنْهُ وَمِنْ غَيْرِهِ مَنْسُوبًا أَحَدَهُمَا لِلآخَرِ، وَذَلِكَ يَشْمَلُ عِلْمَ الْجِنْسِ. وَلَا يَخْفَى عَلَيْكَ أَنَّ هَذَا الشَّمُولَ مَبْنِيٌّ عَلَى أَنَّ عِلْمَ الْجِنْسِ مَوْضُوعٌ لِلْمَاهِيَةِ مِنْ حَيْثُ هِيَ، وَالتَّحْقِيقُ الَّذِي ذَكَرَهُ الْمُصَنِّفُ فِي التَّنْبِيهِ السَّادِسَ مِنَ الْخَاتَمَةِ أَنَّهُ مَوْضُوعٌ لَهَا بِقَيْدِ التَّعْيِينِ فِي الدَّهْنِ، وَعَلَيْهِ فَلَا يَظْهَرُ تَقْيِيدُ الْعِلْمِ بِالشَّخْصِ، لِأَنَّ الْجِنْسِيَّ مَوْضُوعٌ لِمَشَخَّصٍ فِي الدَّهْنِ تَأْمَلِ. الحفناوي، الحاشية، ص. ٧٥.

١٥٥ "إليه" ساقطة في ق. قوله: (إما معنى في غيره يتبين) مثلاً إذا قلت سرّت من البصرة إلى الكوفة، فمعنى "من" الإبتداء الجزئيّ وهو الرّبط الخاصّ الذي بين السّير والبصرة الذي صير السّير مبتدأ، والبصرة مبتدأ منها، والزّابط على هذه الكيفيّة لم يوجد له تحقّق في الخارج ولا في الذهن، إلاّ بالبصرة والسّير، فمراد المصنّف بالغير نفس المتعلّق الذي هو السّير والبصرة، يعنى معنى العامل والمجرور. الدسوقي، الحاشية، ص. ٧٦.

١٥٦ لأن لفظ "الإبتداء" موضوع لمعنى كَلِّيٍّ، ولفظة "من" موضوعة لكلّ واحد من جزئياته المخصوصة المتعلّقة، من حيث إنها حالات متعلقاتها، وآلات لتعرف أحوالها، وذلك معنى الكَلِّيٍّ يمكن أن يُتَعَقَّلَ قَصْداً، ويلاحظ في حد ذاته فيستقلّ بالمفهوميّة، ويصالح أن يكون محكوماً عليه، وبه، وأما تلك الجزئيات فلا تستقلّ بالمفهوميّة، ولا تصالح أن تكون محكوماً عليها، أو بها؛ إذ لا بدّ في كلّ منها أن يكون ملحوظاً قَصْداً، ليتمكن أن تعتبر النسبة بينه وبين غيره، بل تلك الجزئيات لا تُتَعَقَّلُ إِلَّا بِذِكْرِ مُتَعَلِّقَاتِهَا، لتكون آلات لملاحظة أحوالها، وهذا هو المراد بقولهم: إن الحرف يدلّ على معنى في غيره. الجامي، الفوائد الضيائية، ص. ٤٦-٤٧.

تَعَلَّقَ^{١٥٧} ذلك الشَّيْءَ المَعْيَنَ لَكِنَّهُ لَيْسَ مَوْضُوعاً لِلابْتِدَاءِ^{١٥٨} الْخَاصَّةِ إِلَّا وَضِعاً عَامّاً فَلَا يَلْزَمُ كَوْنَهُ مَشْتَرِكاً مَعَ كَوْنِ مَعَانِيهِ مُتَعَدِّدَةً وَذَلِكَ لِكَوْنِ وَضْعِهِ لِتِلْكَ المَعَانِي^{١٥٩} وَضِعاً وَاحِداً (أَوْ لَا). فَالْقَرِينَةُ إِنْ كَانَتْ فِي الخِطَابِ، فَالضَّمِيرُ (أَرَادَ بِالخِطَابِ المَعْنَى المَصْدَرِيَّ أعْنَى المَخاطَبَةَ، فَيَتَنَاوَلُ^{١٦٠} ضَمِيرِي^{١٦١} المِتْكَلِّمَ وَالمَخاطَبَ.

وَمَا شَارَكَ اسْمَ الإِشَارَةِ وَالمَوْصُولِ وَالضَّمِيرِ الحَرْفَ فِي كَوْنِهَا مَوْضُوعَةً بِأَوْضَاعٍ عَامَّةٍ لِمَعَانٍ مَخْصُوصَةٍ، أَشَارَ إِلَى الفَرْقِ؛ بِأَنَّ تِلْكَ الأَسْمَاءَ مَعَانِيهَا مَفْهُومَاتٌ مُسْتَقَلَّةٌ بِالمَفْهُومِيَّةِ، لَكِنْ لَا يَتَعَيَّنُ شَيْءٌ مِنْهَا مَراداً مِنْ^{١٦٢} أَلْفاظِهَا إِلَّا بِقَرِينَةٍ مَعْيِنَةٍ عَلَى قِيَاسِ الأَسْمَاءِ المُشْتَرَكَةِ لِفِظاً، وَأَمَّا الحَرْفُ فَإِنَّ مَفْهُومَهُ لَا يَسْتَقِلُّ بِالمَفْهُومِيَّةِ بَلْ هُوَ آلَةٌ لِمَلاحِظَةِ غَيْرِهِ فَلَا يُتَعَقَّلُ بِنَفْسِهِ، ثُمَّ أَشَارَ إِلَى أَنَّ المَوْصُولَ وَإِنْ كَانَ مَوْضُوعاً عَامّاً^{١٦٣} لِمَشَخَّصَاتٍ مَخْصُوصَةٍ لَكِنْ المَخاطَبَ رُبَّمَا لَا يَفْهَمُ^{١٦٤} مِنَ المَوْصُولِ مَشَخَّصاً مَعْيِناً مِنْ حَيْثُ تَعَيَّنَ المَانِعُ مِنَ الشَّرْكَةِ،^{١٦٥} بَلْ يَفْهَمُهُ بِمَا لَا

---

١٥٧ في م وق: "تعقل".

١٥٨ في ق: "للابتدأت".

١٥٩ "المعاني": ساقطة في ق.

١٦٠ قوله: (أعني المخاطب فيتناول إلخ) أي التي هي توجيه الكلام للغير للإفهام، وليس المراد بالمخاطب ما قابل المتكلم والغيبة لقصوره وعدم تناوله لضمير المتكلم والغائب، أما التناول لضمير المتكلم فلأنك إذا وجهت الكلام لغيرك، وقلت له: أنا فعلت كذا كانت تلك المخاطبة قرينة على أن المراد من الضمير خصوص ذاتك وأما التناول لضمير الغائب فلأن المخاطبة توجيه الكلام للغير كان ذلك الغير حاضراً حقيقة، أو تقديراً، فدخل الغائب لأنه حاضر تقدير باعتبار ذكره سابقاً، أو حصوله في العقل وقوله: فيتناول ضمير المتكلم والغائب أي كما يتناول ضمير المخاطب. الدسوقي، الحاشية، ص. ٧٧.

١٦١ في ق: "ضمير".

١٦٢ ق+ "اداء".

١٦٣ "عاما": ساقطة في ز.

١٦٤ في ق: "لم يفهم".

١٦٥ في ز: "المشركة".

يَمْتَنِعُ الشَّرْكَةُ فِيهِ وَإِنْ عُرِفَ انْحِصَارُهُ فِي شَخْصٍ مُعَيَّنٍ كَقَوْلِكَ: لَمَنْ سَمِعَ أَنَّهُ جَاءَ وَاحِدٌ مِنْ بَغْدَادَ الَّذِي جَاءَ مِنْ بَغْدَادَ رَجُلٌ عَالِمٌ، فَمِنْ هَذَا الِاعْتِبَارِ عَدَّهُ كَلِّياً مَعَ جَعْلِهِ مِنْ أَقْسَامِ الْمَشْخَصِ، وَأَمَّا الْمَضْمُرُ وَاسْمُ الْإِشَارَةِ إِذَا كَانَا بَاقِيَيْنِ عَلَى حَالِهِمَا فَإِنَّهُ يَفْهَمُ الْمَخَاطَبُ مِنْهُ مَا يَمْنَعُ تَصَوُّرَهُ مِنَ الشَّرْكَةِ (وَإِنْ كَانَتْ فِي غَيْرِهِ فَمَا حِسِيَّةٌ)؛ بَأَنَّ يُشَارَ إِلَى الْمُرَادِ بِذَلِكَ اللَّفْظِ بِعُضْوٍ مِنَ الْأَعْضَاءِ الْمَحْسُوسَةِ (وَهُوَ اسْمُ الْإِشَارَةِ، أَوْ عَقْلِيَّةٌ)؛ بَأَنَّ يُشَارَ إِلَيْهِ ^{١٦٦} بِاللَّفْظِ بِنِسْبَةِ مَضْمُونِ جُمْلَةٍ إِلَيْهِ مَعَهُودٍ بَيْنَ الْمُتَكَلِّمِ وَالْمَخَاطَبِ انْتِسَابُهُ إِلَيْهِ، وَلِقَائِلِ أَنْ يَقُولَ: إِنَّ ^{١٦٧} كُونَ ^{١٦٨} الْحَرْفِ وَضَمِيرِي الْمُتَكَلِّمِ وَالْمَخَاطَبِ مَوْضُوعَةً لِلْمَشْخَصِ ظَاهِرٌ ^{١٦٩} وَأَمَّا ضَمِيرُ الْغَائِبِ ^{١٧٠} فَقَدْ يَعُودُ إِلَى الْكَلْبِيِّ وَلَفْظُ "هَذَا" قَدْ يُشَارُ بِهِ إِلَى الْجِنْسِ وَكَذَا "الَّذِي" قَدْ ^{١٧١} يَرَادُ بِهِ الْكَلْبِيُّ تَعَلَّقَ عِلْمُ الْمَخَاطَبِ وَالْمُتَكَلِّمِ بِانْتِسَابِ ^{١٧٢} مَضْمُونِ جُمْلَةٍ إِلَيْهِ كَمَا إِذَا قِيلَ: الَّذِي جُعِلَ مَوْرَدَ الْقِسْمَةِ هَهُنَا هُوَ اللَّفْظُ الْمَوْضُوعُ فَلَا يَجُوزُ عُدُّ الْمَوْصُولَاتِ وَأَسْمَاءِ الْإِشَارَةِ وَالضَّمَائِرِ ^{١٧٣} مُطْلَقاً مِنْ أَقْسَامِ اللَّفْظِ الْمَوْضُوعِ لِمَشْخَصٍ، وَقَدْ أُجِيبَ ^{١٧٤} عَنِ الْإِشَارَةِ إِلَى الْجِنْسِ بِأَسْمَاءِ الْإِشَارَةِ

١٦٦ "إليه" في م: ساقطة.

١٦٧ "إن": ساقطة في ق.

١٦٨ "إن كون": في م ساقط.

١٦٩ في ز: "ظ".

١٧٠ في م وز: "الغائب".

١٧١ في ز: "قد" ساقطة.

١٧٢ في ز: "بإنساب".

١٧٣ في جميع النسخ: "والضمائر".

١٧٤ قوله: (وقد أجيب) حاصله: أن الإشارة ب"هذا" للجنس، واستعمال الموصول في الكلي مجاز، والكلام في المدلول الحقيقي فلا أشكال، واستعمال ضمير الغائب موضوع للجزئيات مطلقاً حقيقيّة، أو إضافيّة، هذا كلامه لكن سيأتي في الكلام على التنبيه الثاني أن الحق أن الموصول كضمير الغائب في كونه موضوعاً للجزئيات حقيقيّة، أو إضافيّة، كما صرح به السيد (الجرجاني)، وحينئذ فاستعماله في الكلي الذي هو

بإبتنائها على جعله بمنزلة المحسوس المشاهد، ولم يتعرضوا بمثل^{١٧٥} ذلك في ضمير الغائب^{١٧٦} والموصول، ولا يبعد أن يرتكب في الموصول وأما ضمير الغائب^{١٧٧} فقد قال بعض المحققين: الظاهر^{١٧٨} أن لفظة^{١٧٩} "هو"^{١٨٠} موضوعة للجزيئات المندرجة تحت مفهوم الغائب^{١٨١} المفرد المذكور، سواء كانت جزيئات حقيقية، أو إضافية (وهو الموصول).

٤,١. {الخاتمة}

(الخاتمة: تشمل على تنبيهات.) أي على كل منها،^{١٨٢} إن أُريدَ بها الألفاظُ وإلا، يلزم اشتغال الشيء على نفسه، وإن أُريدَ بها المعاني يكون من قبيل اشتغال الظرف على المظروف باعتبار أن الألفاظَ قوالبُ المعاني.

جزئي إضافي حقيقة كضمير الغائب، في تخصيص الأقسام ويوافق السعد في بعض الأقسام فيوافق السعد في ضمير الغائب، وكذا الموصول، ويخالفه فيما عداه. الدسوقي، الحاشية، ص. ٧٩.

١٧٥ في ق: "مثل".

١٧٦ في م: "الغائب".

١٧٧ في م: "الغائب".

١٧٨ في زوق: "الظ".

١٧٩ في م: "لفظ".

١٨٠ "هو": ساقطة في ق.

١٨١ في م: "الغائب".

١٨٢ أي على كل واحد من التنبيهات، ودفع الشارح بهذا ما يقال: إنه يلزم على ما ذكر من كون المراد بالتنبيهات الألفاظ اشتغال الشيء على نفسه، لأن الخاتمة ألفاظ وهي نفس التنبيهات حيث كان المراد بها الألفاظ، وحاصل الجواب إننا نريد من الخاتمة الألفاظ المجملة ومن التنبيهات الألفاظ المفصلة، وحينئذ فالاشتغال في كلامه من اشتغال المجمل على المفصل. و يحتمل أن يكون المراد بالخاتمة الألفاظ وبالتنبيهات المعاني، وحينئذ فالاشتغال في كلامه من اشتغال الدال على المدلول. الدسوقي، الحاشية. ص. ٨١.

أ. {التنبيه الأول}

(الأول: ١٨٣) الثلاثة مشترك^{١٨٤} في أنّ مدلولاتها ليست معانٍ^{١٨٥} في غيرها، - يعني أنّ كلاً من مدلولاتها بتمامه^{١٨٦} معنى في نفسه أي ملحوظاً^{١٨٧} قصداً وبالذات مستقلاً بالمفهومية صالح للحكم عليه، وبه- (وإن كانت تتحصّل) تتعيّن^{١٨٨} (بالغير فهمي أسماء) - يعني أنّ كلاً^{١٨٩} منها ليس له تحصّل^{١٩٠} في العقل بحسب فهمه^{١٩١} ممّا وُضع بإزائها^{١٩٢} من تلك الثلاثة إلا بانضمام قرينة إليها- .

---

١٨٣ الحاشية ما يلي في ز: الأول مبتدأ والجملة التي بعده خبره فلا ضمير فيها للاتّحاد، أو خبره محذوف أي هذا الذي نشرع فيه، والجملة الثانية مستأنفة، والحق أنّ ثلاثة خبر المبتدأ والجملة التي بعده صفة له.
حاشية

١٨٤ في ق: "تشارك".

١٨٥ في ز: "معاني".

١٨٦ قوله: (بتمامه) أي مع تمامه، واعلم أنّ الاسم معناه مستقل بالمفهومية ومعنى الحرف غير مستقل والفعل يدل على الحدث و الزّمان وكل منهما مستقل وعلى نسبة للزمان وهي غير مستقل والمركب من المستقل وغير المستقل غير مستقل فقوله، (المصنّف): في أنّ مدلولاتها مراده المدلول المطابقي، أي في أنّ مدلول كل واحد منها بتمامه ليس معنى في غيره بل في نفسه، فخرج بقيد التمام الفعل كما خرج الحرف بقوله: "ليس معنى في غيره" وحينئذ فتفريع قوله بعد: فهمي أسماء ظاهر. الدسوقي، الحاشية، ص. ٨٢.

١٨٧ في ز: "ملحوظ".

١٨٨ "تتعيّن" في ز: "يتعيّن" و ساقطة في ق.

١٨٩ "كلا": ساقطة في م.

١٩٠ في ق: "ليس يتحصّل" بدل "ليس له تحصّل".

١٩١ أي باعتبار فهم كلّ. الدسوقي، الحاشية، ص. ٨٢.

١٩٢ ساقطة في م وأما في ق يأتي بعد قوله: "الثلاثة" لكن ضميرها مذكر.

ب. {التنبيه الثاني}

(الثاني: ١٩٣ الإشارة العقلية لا تُفيد^{١٩٤} التشخيص) هذا إشارة إلى الفرق بين الموصول وبين الضمير واسم الإشارة بأن الموصول مع القرينة^{١٩٥} التي هي الصلة، لا يفهم منه السامع من تلك الجهة أمراً لا يقبل الشركة، بل المتصف بمضمون الصلة وهو أمر غير مانع من الشركة. وعلل ذلك بأن^{١٩٦} تقييد الكلي بالكلي لا يفيد جزئية^{١٩٧}، وأما كون^{١٩٨} القيد كلياً فظاهر^{١٩٩} نظراً إلى أن مجرد الصلة لا يدل^{٢٠٠} إلا على انتساب^{٢٠١} مضمون جملة إلى ذات ما^{٢٠٢} من غير تعين، وأما اعتبار كلية المقيد مع أن معنى الموصول مُشخص على ما قرره فمن حيث إن المفهوم للعالم بالوضع من الموصول وحده^{٢٠٣} حين إطلاقه ليس إلا^{٢٠٤} الأمر الذي هو آلة لملاحظة^{٢٠٥}

١٩٣ في ق: "والثاني".

١٩٤ في ق: "لا يفيد".

١٩٥ في ز و م: "قرينة".

١٩٦ في ق: "أن".

١٩٧ في ق: "التشخيص" بدل "جزئية".

١٩٨ في م و ز: "وكون".

١٩٩ في م ساقطة وفي ز: "ظ".

٢٠٠ في م و ق: "لا تدل".

٢٠١ قوله: (لا يدل إلا على انتساب إلخ) وذلك لأن قام أبوه من قولك: "الذي قام أبوه" إنما يدل على ثبوت قيام الأب لذات ما، وانتساب مضمون هذه الجملة إلى ذات ما كلياً، لصدقه بالانتساب لزيد وعمرو وغيرهما. الدسوقي، الحاشية، ص. ٨٣.

٢٠٢ "ما": في م و ز ساقطة.

٢٠٣ قوله: (وحده) أي حالة كون الموصول منفرداً عن الإشارة العقلية التي هي الصلة. الحفناوي، الحاشية، ص. ٨٤.

الحاشية ما يلي في ز: ومنشأ هذا الفهم ليس إلا عارض الاشتراك لا الوضع، إذ قد سبق في المقدمة أن اسم الإشارة لا يطلق ويراد به بحسب الوضع الأمر العام والموصول واسم الإشارة والضمائر من واو واحد وضعاً،

المشخصات،^{٢٠٦} ولا شك أنه كليّ، وقد يُقيد^{٢٠٧} ذلك المفهوم في ذهنه بمضمون الصلة الذي هو كليّ أيضاً، فلا يفهم السامع منه^{٢٠٨} بمجرد ذلك مُشخصاً^{٢٠٩} مانعاً من الشركة، وإن صحّ فهمُ المشخص بانضمام أمرٍ خارجٍ كما إذا انحصر انتساب^{٢١٠} مضمون الصلة به، وعلمه السامع منه،^{٢١١} بخلاف الضمير واسم الإشارة فإن كلاً من قرينتهما يفيد التّشخص، فيفهم^{٢١٢} السامع منهما مع تلك القرينة ما يمتنع فيه الشركة (فإنّ تقييد الكليّ بالكليّ لا يفيد الجزئية بخلاف قرينة الخطاب والحسّ فلذلك^{٢١٣} كانا) أي الضمير واسم الإشارة (جزئيين^{٢١٤} وهذا) أي الموصول (كلياً) أي بحسب ما يفهم السامع منه لا بحسب معناه الموضوع له.

فالموصول أيضاً لا يطلق ويراد به بحسب الوضع الأمر العامّ، وإنّما يفهم السامع ذلك الأمر منه لكونه موضوعاً للجزئيات المشتركة فإذا أطلق وحده من غير قرينة لم يفهم السامع شيئاً من ذلك الجزئيات، لكونها متساوية بالنظر إليه، أي الموصول منه عدم القرينة فلا محالة يرجع إلى المفهوم الكليّ. فاحفظه فإنّه دقيق. عبدالرحمن

٢٠٤ ساقطة في م.

٢٠٥ في م: "الملاحظة". قوله: (الذي هو آلة إلخ) وهو مفرد مذكر. الدسوقي، الحاشية، ص. ٨٤.

٢٠٦ في م: "للمشاخصات".

٢٠٧ في ز: "تقيّد".

٢٠٨ في ز: "منه" ساقطة.

٢٠٩ في م: "مشخصات".

٢١٠ في ز: "انتسات".

٢١١ "منه": ساقطة في م و ق.

٢١٢ في ز: "يفهم".

٢١٣ في ز: "ولذلك".

٢١٤ في ز: "جزئيين".

ث. {التَّنْبِيهِ التَّالِثُ}

(الثَّالِثُ: عَلِمَتْ^{٢١٥} مِنْ هَذَا الْفَرْقِ بَيْنَ الْعِلْمِ وَالْمُضْمَرِ،^{٢١٦}) الْفَرْقُ بَيْنَ الْعِلْمِ وَالْمُضْمَرِ^{٢١٧} باعتبارِ خُصُوصِ الْمَعْنَى وَالْوَضْعِ فِي الْعِلْمِ وَتَعَدُّدِ الْمَعْنَى وَعَمُومِ الْوَضْعِ فِي الْمُضْمَرِ (وَفَسَادَ تَقْسِيمِ الْجُزْئِيِّ إِلَيْهِمَا)، فِيهِ رَدٌّ عَلَى مَنْ جَعَلَ الضَّمِيرَ مِنَ الْجُزْئِيِّ الْحَقِيقِيِّ (دُونَ اسْمِ الْإِشَارَةِ).^{٢١٨} أَيِ الصَّوَابُ أَنْ يُعَدَّ^{٢١٩} مَعاً مِنَ الْجُزْئِيِّ الْحَقِيقِيِّ قَوْلُهُ: "دُونَ اسْمِ الْإِشَارَةِ" حَالٌ مِنَ ضَمِيرِ إِلَيْهِمَا أَيِ مُتَجَاوِزِينَ إِيَّاهُ فِي شُمُولِ التَّقْسِيمِ حَيْثُ لَمْ يَشْمَلْهُ،^{٢٢٠} وَقَوْلُهُ: (ظَنَّا)^{٢٢١} مَفْعُولٌ لَهُ^{٢٢٢} لِلتَّقْسِيمِ بِاعْتِبَارِ تَعَلُّقِهِ بِالْحَالِ الْمَذْكُورِ كَمَا أَنَّ تَعَلُّقَ الْفَسَادِ بِهِ^{٢٢٣} إِنَّمَا هُوَ بِاعْتِبَارِ ذَلِكَ التَّعَلُّقِ ظَنًّا^{٢٢٤} (أَنَّ ذَلِكَ) أَيِ اسْمِ الْإِشَارَةِ (إِنَّمَا يَتَّعَيْنُ) أَيِ مَدْلُوهُ، إِذْ هُوَ مَوْضُوعٌ لِأَمْرٍ عَامٍّ، وَإِنَّمَا يَحْصُلُ التَّعَيُّنُ بِاقْتِرَانِ الْإِشَارَةِ الْحَسِّيَّةِ دُونَ أَصْلِ الْوَضْعِ، وَوَجْهُ الْفَسَادِ مَا مَرَّ مِنْ أَنَّ التَّعَيُّنَ فِيهِ أَيْضاً وَضْعِيٌّ (بِقَرِينَةِ الْإِشَارَةِ وَهُوَ) أَيِ التَّعَيُّنُ (مَدْلُولُ الضَّمِيرِ بِالْوَضْعِ).

---

٢١٥ في م: "علمنا".

٢١٦ في ز: "والضمير".

٢١٧ في م: "والمضمر".

٢١٨ في ق: "إذ".

٢١٩ في ق: "أن يعد".

٢٢٠ في ز: "لم يشمل".

٢٢١ في ز: من الشرح.

٢٢٢ في ز: "به".

٢٢٣ في م: "الغاية" بدل "الفساد به".

٢٢٤ في ز: جعلت من المتن.

ج. {التنبيه الرابع}

(الرابع: تبيّن لك من هذا) أي من هذا التقسيم (أن معنى قول النحاة: "الحرف يدلّ" ^{٢٢٥} على معنى في غيره "أنّه لا يستقلّ بالمفهومية، (أي لا يكون ملحوظاً قصداً وبالذات لا كلاً ولا جزءاً ^{٢٢٦} لكونه ملحوظاً تبعاً وعلى أنّه وسيلةٌ إلى ملاحظة غيره (بخلاف الاسم والفعل). ^{٢٢٧} فإنّ الاسم بتمام ^{٢٢٨} معناه مُستقلّ بالمفهومية والفعل وإن كان تمام معناه غير مستقلّ وغير صالح للحكم عليه، وبه إلا أنّ جزءاً من معناه أعني الحدث، له استقلالٌ بالمفهومية، ولهذا صحّ أن يُخبر به، بخلاف الحرف. ^{٢٢٩}

ح. {التنبيه الخامس}

(الخامس: عرفت من الفرق بين الفعل والمشتقّ أنّ "ضارباً" لا يرد على حدّ الفعل) هذه العبارة إنّ حملت على ^{٢٣٠} وُروِد "ضارب" على حدّ الفعل على ما علِم من هذا التقسيم فظاهراً، ^{٢٣١} وإنّ حملت على عدم وروده على حدّ المنقول من النحاة، فالوجه أنّه ^{٢٣٢} يعلم من

٢٢٥ في ق: "تدل".

٢٢٦ في م: "جزا".

٢٢٧ في ز: جعلت من الشرح.

٢٢٨ في م: "لتمام".

٢٢٩ في م: "بخلاف الاسم والفعل" و في ز: نفس العبارة جعلت من المتن.

٢٣٠ ز+ "عدم".

٢٣١ في ز: "فظ".

٢٣٢ في ق: "أنّ".

هذا الفرق أن مرادهم بقولهم: "ما دلّ على معنى في نفسه مُقترِن بأحد الأزمنة الثلاثة"^{٢٣٣} ما دلّ على حدثٍ منسوبٍ إلى ذاتٍ مع الاقتران على أن الحدثَ أوّلُ ما اعتُبر في مفهومه، و"ضارب" ليس كذلك، لأنّه^{٢٣٤} يدلّ على ذاتٍ ونسبةٍ إلى الحدث هذا.

ولا يظهر ورود "ضارب" بدون هذا الفرق على حدّ النُحاة، إلا إذا اعتُبر الاقترانُ المأخوذُ فيه أعمّ من أن يكونَ في اللفظ ما يدلّ عليه أولاً، كما هو المفهومُ من الإطلاق، أو فرضِ اقترانه بما يدلّ على اقتران معناه بأحد الأزمنة كقولك: "زيد ضاربٌ غداً" (فإنّه) - يحتمل أن يكونَ هذا الضميرُ عائداً^{٢٣٥} إلى الفعلِ ويكونَ^{٢٣٦} "ما" موصولةً أو موصوفةً وأن يعودَ إلى "ضارب" وتكونَ^{٢٣٧} كلمةُ "ما" نافيةً- (ما دلّ على حدثٍ ونسبةٍ إلى موضوعٍ وزمانها)

خ. {التنبيه السادس}

(السادس: ومنه) أي ممّا سبق من التقسيم. ولما لم يجز في ذلك التقسيم للعلم الجنسي ذكرُ فلا بُدّ من توجيه ذلك الكلام،^{٢٣٨} وهو أنّه لما علّم من التقسيم كونَ اسم الجنس موضوعاً للعلم الكليّ الذي هو نفس الحقيقة من غير اعتبار تعيّن فيه، ومعلومٌ أنّ العلم من المعارف كلّها يُعتبر فيها معهوديّة المسعى وأن تلك المعهوديّة داخلَةٌ في مسعى جوهر اللفظ، فيستفاد

٢٣٣ في م: "الثلاثة".

٢٣٤ ز: "+لا".

٢٣٥ في جميع النسخ: "عايدا".

٢٣٦ في م: "تكون".

٢٣٧ في ز وق: "يكون".

٢٣٨ في م: "اللام".

الفرق مما ذكره مع انضمام خارج معلوم بأن مدلول علم الجنس^{٢٣٩} فيه المعهودة المفقودة في مدلول اسم الجنس، ولا شك في بُعد هذا^{٢٤٠} التوجيه، وكان الأحسن الاكتفاء بذكر الفرق من غير تفرع (يُعلم الفرق بين اسم الجنس وعلم الجنس فإن علم الجنس^{٢٤١} كأسامة)، وتحقيق ذلك يُعلم^{٢٤٢} مما ذكره في "الفوائد الغيائية" من تحقيق^{٢٤٤} معنى التعريف (ووضع مُعَيَّن بـجَوهـره^{٢٤٥}) يعني أن علم الجنس كما يدل على الحقيقة من حيث هي، يدل أيضاً بجوهـره وضعاً على كون تلك الحقيقة معلومة للمخاطب متعينة عنده معهودة، واسم الجنس لا يدل على ذلك التَّعَيَّن أصلاً، بل هي دالة^{٢٤٦} على نفس^{٢٤٧} تلك الحقيقة من غير

٢٣٩ في م: "الجنسي".

٢٤٠ "هذا" ساقط في ق.

٢٤١ "فإن علم الجنس" ساقطة في م. الحاشية ما يلي في ز: الفرق بين اسم الجنس وعلم الجنس وعلم الشخص، هو أن الوضع فرع التصور، فإذا استحضر الواضع صورة الأسد ليضع لها لفظاً، فتلك الصورة الكائنة في ذهنه هي جزئية بالنسبة إلى مطلق صورة الأسد، فإن هذه الصورة واقعة لهذا الشخص في هذا الزمان، ومثلها ما يقع في زمان آخر وفي ذهن شخص آخر، والجميع مشترك في مطلق صورة الأسد فهذه الصورة جزئية من مطلق صورة الأسد، فإن وضع لها من حيث خصوصها فهي علم الجنس، ومن حيث عمومها فهي اسم الجنس، أو بقيد الشخص الخارجي فهو علم الشخص، وملخصه أن الموضوع من حيث هو اسم الجنس والموضوع للحقيقة من حيث هي مستحضرة في الذهن علم الجنس والموضوع للحقيقة مقيداً بالتشخص الخارجي علم الشخص، هذا حاصل ما في العنصر.

٢٤٢ في ق: "يعلم" ساقطة.

٢٤٣ في جميع النسخ: "فوائد".

الفوائد الغيائية: هو كتاب مختصر من أحد كتب عضد الدين الإيجي في علم البيان، لخص الإيجي القسم الثالث من "مفتاح العلوم" الذي يختص بالبلاغة في كتابه الفوائد الغيائية. عاشق حسين محقق، الفوائد الغيائية، الطبعة الأولى، القاهرة، ١٩٩١، ص. ٢٨.

٢٤٤ في ق: "في تحقيق".

٢٤٥ قوله: (وضع بجوهـره) ليس المراد بجوهـره حروفه فقط، بل المراد الحروف مع الهيئة، وحينئذ فالمعنى وضع بذاته لا بواسطة أمر خارج كاللام. الدسوقي، الحاشية، ص. ٩٨.

٢٤٦ في ز: "بل هو دال".

اعتبار تعيُن وَعَدَمَه فيها، ثم إذا أُريد الدَّلالةُ على ذلك التَّعيُن يتوسَّل إلى أمرٍ خارجٍ كاللَّامِ التَّعريفيةِ، فالتَّعيُن جزءٌ مفهومٍ علمِ الجنسٍ وخارجٌ عن مدلولِ اسمِ الجنسِ وضِعاً (وَأَسَدٍ وُضِعَ لغيرِ معيَّنٍ ثمَّ جاء التَّعيُنُ وهو معنى فيه^{٢٤٨} من اللَّامِ).

د. {التَّنبيه السَّابع}

(السَّابعُ: الموصولُ عكسُ الحرفِ،) حاصلٌ معنى العكسِ فيه أنَّ تحصُّلَ^{٢٤٩} الحرفِ بغيرِ هو كالظَّرفِ لمعناه^{٢٥٠} ومعناه كالمظروفِ له وحصُّلُ الموصولِ بغيرِ هو كالمظروفِ لمعناه^{٢٥١} ومعناه كالظَّرفِ (فإنَّ الحرفَ يدُلُّ على معنىٍ في الغيرِ وحصُّله {وتعقله}^{٢٥٢}) أي تعيُن الحرفِ بل تعيُن معناه (بما) أي بذلك الغيرِ الَّذي (هو) أي الحرفُ بل معناه (معنى فيه،) فالضَّميرانِ الأوَّلانِ راجعان؛ إمَّا إلى "الحرف"، أو إلى "معنى في الغير"، والثالثُ إلى "ما" الموصولةِ في^{٢٥٣} "بما هو معنى فيه". (والموصولُ مُبهمٌ.) أي معناه أمرٌ مبهمٌ عند السَّامعِ (يتعيَّن) عنده (بمعنى) حاصلٍ

---

٢٤٧ "نفس" ساقطة في ق.

٢٤٨ قوله: (وهو معنى فيه إلخ) أي والحال أن التَّعيين معنى ثابت في الموضوع له، أي أنه وصف له قائم به يتوصل به لوضع اللَّفظ له، فهو ظرفية لوصف في الموصوف وأنت خبير بأن الوصف القائم بالماهية الموضوع لها التَّعيين لا تعيين، فيجيب أن يراد بالتعيين التَّعيين. الدسوقي، الحاشية، ص. ٩٨-٩٩.

٢٤٩ في م: "أن يحصل".

٢٥٠ في ز: "بمعناه".

٢٥١ في ز: "بمعناه".

٢٥٢ هذه العبارة ساقطة في: جميع النسخ. وموجودة في نصِّ الإيجي "وتعقل" الصحيح ما أثبتناه كما في الشرح السمرقندي.

راجع: الإيجي، الرسالة الوضعية، ص. ١٣٣؛ السمرقندي، شرح الرسالة الوضعية، ص. ١٢٨.

٢٥٣ "في" ساقطة في ز و م.

(فيه) أي في الموصول، يَعْنِي فِي^{٢٥٤} معناه وهو مضمون الصِّلَّة المعهودُ ثُبُوتُهُ لمعناه. وإنَّما قَيَّدنا الإبهامَ بكونه عند السَّامع، لانتفاء الإبهامِ في المعنى المرادِ بالموصولِ عند المتكلمِ يَتَعَيَّن بِمَعْنَى فيه.^{٢٥٥}

ز. {التَّنْبِيهِ الثَّامِنُ}

(الثَّامِنُ: الفِعْلُ والحَرْفُ يشتركان في أنَّهما يَدَلَّانِ على معنى باعتبار كونه ثابتاً للغير)، أمَّا الحَرْفُ فَلِأَنَّ المعنى النَّسْبِيَّ الَّذِي هُوَ^{٢٥٦} مدلولُهُ كالأبتداء^{٢٥٧} أُعْتَبِرَ ثُبُوتُهُ لِمَّا تَعَلَّقَ بِهِ ذَلِكَ الأَمْرُ^{٢٥٨} النَّسْبِيُّ مِنْ طَرَفَيْهِ عَلَى وَجْهِ يَتْبَعُهُمَا فِي تَحْصُلِهِ ذَهْنًا وَخَارِجًا، وَأَمَّا^{٢٥٩} الفِعْلُ فَلِدَلالتهِ عَلَى الحَدِثِ الصَّالِحِ لِلانْتِسَابِ^{٢٦٠} إِلَى ذَاتِ مَا المَعْتَبَرِ^{٢٦١} مَعَهُ ذَلِكَ الانْتِسَابُ وَضِعًا، فَالثُّبُوتُ لِلغَيْرِ عَلَى وَجْهَيْنِ أَحَدُهُمَا مَا يَصِحُّ فِيهِ^{٢٦٢} قَصْدُ إِثْبَاتِ مَا ثَبَتَ بِذَلِكَ الثُّبُوتِ لِغَيْرِهِ، وَهَذَا يَقْتَضِي الاستقلالَ بالمفهوميةِ كما في الحَدِثِ المَعْتَبَرِ فِي مدلولِ الفِعْلِ، وَثانِيهما ما لا يَصِحُّ فِيهِ

٢٥٤ "في" ساقطة في ز.

٢٥٥ "يتعين بمعنى فيه" في ز: كررت متنا و في ق: "يتعين لمعنى فيه".

٢٥٦ في م: "التي هي".

٢٥٧ في م: "فالإبتداء".

٢٥٨ في ق: "المعنى".

٢٥٩ الحاشية ما يلي في ز: أشار به إلى علّة امتناع الحكم على الفعل والحرف مستعملين في معناهما، وهي أنّ صحّة الحكم على الشيء موقوف على ثبوته في نفسه، أي الاستقلالة بالمفهومية يمكن إثبات غيره له وكلّ من مدلولهما غير مستقلّ بالمفهومية، بل أمر ثابت للغير، فمعنى "من" مثلا كما ذكر هو الإبتداء الخاصّ الَّذِي يَكُون آلةً لملاحظة الغير كالسير والبصرة، ومعنى "ضرب" هو ذلك الحَدِثِ المنسوب إلى فاعل ما بحيث يكون النسبة مرآة لملاحظة ظرفها وآلة لتعريفها.

٢٦٠ في ز: "لانتساب".

٢٦١ في ق: "إلى ذات فالمعتبر".

٢٦٢ في م "ما يصح" بدون "فيه" و في ق: "ما صحّ فيه".

ذلك وهو الذي ثبوتُه على وجهٍ يتبع غيره ولا يستقلّ بالفهم كما في معنى الحرف، (ومن هذه الجهة) أي من جهة اعتبار كون ذلك المعنى ثابتاً للغير (لا يثبت له الغير، فأمتنع الخبر عنهما) مُستعملين في معناه أي لا يصحّ الخبر عن معنيهما لا كلاً ولا جزءاً،^{٢٦٣} بخلاف الإخبار بهما،^{٢٦٤} فإنّ الفعل وإن لم يصحّ الإخبار بتمام معناه، لكنّه يصحّ بجزئه الذي هو الحدث.

ر. {التنبيه التاسع}

(التاسع: الفعل مفهومه كلياً). المراد بمفهوم الفعل: إمّا جميع معناه فوصفه بالكليّة وصفٌ للكل^{٢٦٥} بِصِفَةِ الْجُزْءِ الَّذِي هُوَ الْحَدَثُ، وإمّا بعض معناه الذي هو الحدث، والأوّل أظهر وإن كان^{٢٦٦} الثّاني فيه رفع مؤنّة التّكلف^{٢٦٧} في الوصف^{٢٦٨} بالكليّة (قد يتحقّق في ذوات^{٢٦٩} متعدّدة، فجاز نسبته إلى خاصٍ منه) أي من تلك الذّوات. وتذكير الضمير بتأويل المذكور^{٢٧٠} (فيخبر به دون الحرف، إذ تحصّل^{٢٧١} مدلوله إنّما هو بما يحصل له، فلا يُعقل^{٢٧٢} لغيره) أي ثابتاً لغيره.

٢٦٣ في م: "جزا".

٢٦٤ في م: "بها".

٢٦٥ في ز: "الكل".

٢٦٦ "كان" ساقطة في م.

٢٦٧ في م: "التكليف".

٢٦٨ في م: "والوصف".

٢٦٩ قوله: (قد يتحقّق في ذوات) أي تتحقّق جزئياته في ذوات، لأنّ الكلي لا يتحقّق في الذوات، بل المتحقّق فيها إنّما هو

جزئياته، أو المراد ويتحقّق في ذوات باعتبار تحقّق جزئياته فيها. الدسوقي، الحاشية، ص. ١٠٥.

٢٧٠ "المذكور" ساقطة في ق.

٢٧١ في م: "يحصل".

٢٧٢ في ز: "تعقل".

ز. {التنبيه العاشر}

(العاشر: في الضمير الغائب^{٢٧٣} و في كُليته نظرٌ فتأمل.)^{٢٧٤} وفي بعض النسخ و في كُليته^{٢٧٥} و جُزئيته نظرٌ أي إذا كان المرجوعُ إليه مُشخصاً، فلا بحث في جُزئيته، وأمّا إذا كان المرجوعُ إليه كلياً عاماً، ففي كُليته و جُزئيته نظرٌ.

س. {التنبيه الحادي عشر}

(الحادي عشر: ذُو وَفَوْق) إعلم أنّ من الأسماء ما يُشابه الحرفَ في التّزام الدِّكر^{٢٧٦} مَقرونًا بمتعلّقه وذلك مثلُ ذُو^{٢٧٧} وفوق من الأسماء اللّازمة إضافتها.^{٢٧٨} فنَبّه على تفرقة بينهما وهو^{٢٧٩} أنّ معنى الحرفِ جُزئيّ مُشخصٌ ومعنى ذُو وفوق أي صاحبٍ وعلو كُليّ (مفهومهما كليّ^{٢٨٠} بمعنى صاحب وعلو، وإن كانا لا يُستعملان إلّا في جُزئيين^{٢٨١}) إضافيين بالنسبة إلى معناهما الذي هو الصّاحبُ والعلو،^{٢٨٢} ولا يصح^{٢٨٣} أنّ يُحمل ذلك على الجُزئية الحقيقية،

٢٧٣ في جميع النسخ: "غائب".

٢٧٤ الحاشية ما يلي في ز: وجه التّظر أنّ الضمير مطلقاً سواء كان للغائب، أو المتكلم أو المخاطب موضوع لكلّ من مشخصات وضعاً كلياً عاماً، فقد علم منه أن في كلية ضمير الغائب باعتبار توهم وضعه، أي وضع كل واحد من أفراد مفهوم كليّ كوضع "هو" لمفهوم الواحد الغائب المذكور نظراً.

٢٧٥ "الواو" ساقطة في م و ز.

٢٧٦ في ق: "ذكره".

٢٧٧ في ق: "دو".

٢٧٨ في ز: "إضافتهما".

٢٧٩ في ز: "و" بدون "هو".

٢٨٠ ز+ "لأنهما".

٢٨١ في ز: "الجزئيين".

٢٨٢ قوله: (الذي هو الصّاحب والعلو) أي مطلق صاحب و مطلق علو. الدسوقي، الحاشية، ص. ١٠٧.

لأنَّ عُرُوضَ الإِضَافَةِ لَا يَقْتَضِي إِلَّا الْجُزْئِيَّةَ الإِضَافِيَّةَ تَقُولُ: "الإنسانُ ذُو نُطْقٍ"^{٢٨٤} (لِعُرُوضِ الإِضَافَةِ، فَلَا يَكُونانِ جُزْئِيَّينِ) حَقِيقِيَّينِ كَمَا هُوَ مَعْنَى الحَرْفِ.

ش. {التَّنْبِيهِ الثَّانِي عَشَرَ}

(الثَّانِي عَشَرَ): خَتَمَ الرِّسَالَةَ بِدَفْعٍ^{٢٨٥} مَا عَسَى يَخْطُرُ^{٢٨٦} بِبَعْضِ الأَوْهَامِ،^{٢٨٧} وَهُوَ أَنَّ: الحُكْمَ بِالْجُزْئِيَّةِ وَالْكَلْبِيَّةِ وَالْعَلْمِيَّةِ وَالْمُوصُولِيَّةِ وَأَمْثَالِهَا عَلَى الأَلْفَاظِ، إِنَّمَا هُوَ بِاعتبارِ مَا اسْتُعْمِلَتْ فِيهِ^{٢٨٨} مِنَ المَعَانِي، فَإِذَا قَلَّتْ جَاءَ^{٢٨٩} ذُو مَالٍ^{٢٩٠} وَأَرَدَتْ شَخْصاً تُرِيدُهُ مِنْ لَفْظِ زَيْدٍ^{٢٩١} فَرُبَّمَا يُتَوَهَّمُ أَنَّ ذُو جُزْئِيٍّ بَلْ عِلْمٌ لاسْتِعْمَالِهِ فِيما اسْتُعْمِلَ فِيهِ لَفْظُ زَيْدٍ،^{٢٩٢} فَرَفَعَ ذَلِكَ بِأَنَّ: المَعْتَبَرَ

٢٨٣ في م: "كرر".

٢٨٤ قوله: (تقول الإنسان ذو نطق) كما تقول: إنسان فوق الأرض، وهذان مثالان لاستعمالهما في الجزئيين الإضافيين اللذين هما كلياتان، لأنَّ صاحب النطق أخصَّ من مطلق صاحب، والعلوُّ فوق الأرض أخصَّ من مطلق علوِّ، وصاحب النطق والمستعلى على الأرض هو الإنسان، وهو جزئيّ إضافي، لاندرجاه تحت الحيوان وهو في ذاته كليّ، ومثال استعمالهما في الجزئيين الإضافيين اللذين هما جزئيان حقيقيان نحو زيد ذونطق وزيد فوق السطح، لأن زيد المتّصف بالنطق والعلوُّ على السطح جزئيّ إضافي، لاندرجاه تحت الإنسان وهو في ذاته جزئي حقيقي. الدسوقي، الحاشية، ص. ١٠٧.

٢٨٥ في ق: "برفع".

٢٨٦ في ق: "أن يخطر".

٢٨٧ قوله: (ببعض الأوهام) "الباء" بمعنى "في"، وأراد بالأوهام الأذهان. الدسوقي، الحاشية. ص. ١٠٨.

٢٨٨ في ز: "فيها".

٢٨٩ في ق: "جاءني".

٢٩٠ في ز: "دومال".

٢٩١ "من لفظ زيد" ساقطة في ز.

٢٩٢ في م: "لفظ" و في ق: "لفظه".

في وَصَفِ الألفاظ بما ذُكِرَ مِنَ الصِّفَاتِ وَهُوَ ^{٢٩٣} حَالُ الوَضْعِ، لا حَالُ الاستِعْمَالِ، ^{٢٩٤} والمَوْضُوعُ لَهُ فِي "ذو" أَمْرٌ كَلْبِيٌّ، فلا يَكُونُ عِلْمًا بَلْ جَزئِيًّا. وكذا الحَالُ إِذَا اسْتُعْمِلَ فِي مَسْمَى "زيد" ^{٢٩٥} بَعْضُ المَوْصُولَاتِ وَالمُضَمَّاتِ ^{٢٩٦} وَأَسْمَاءِ الإِشَارَةِ (لا يُرِيْبُكَ) أَي لا يُوقِعُكَ ^{٢٩٧} فِي رُبِيْبَةٍ وَشَكِّ (تعاوَرُ الألفاظ) أَي تناوَبُها ^{٢٩٨} (بَعْضُها) ^{٢٩٩} مَكَانَ بَعْضٍ، إِذِ المَعْتَبَرُ الوَضْعُ ^{٣٠٠}

٢٩٣ في زوق: "هو".

٢٩٤ م+ "والموضوع".

٢٩٥ ق+ "لفظ".

٢٩٦ في جميع النَّسخ: "والضمائر".

٢٩٧ في م: "لا يوقفك".

٢٩٨ في م: "تناول" و في ز: "تناوب".

٢٩٩ في ز: "بعض".

٣٠٠ ختمت (ز) بهذه العبارة: تمت هذه الأوراق بعون الملك الخلاق عن يد النّحيف غريبي، غفر الله له ولوالديه، وأحسن إليهما وإليه، في أواخر رجب المرجّب، سنة ثلث وثمانين وألف من هجرة من له العزّ والشرف. و (م): تمّ شرح مولانا جامي رحيمه الله. كتبه الفقير أحمد بن علي في أواخر ربيع الأوّل، في سنة ستين وتسعمائة في قسطنطينية. و (ق): تمّ هذا الشرح المنسوب إلى المولى المعظم والأستاذ المفخم الجامع بين العلوم والحكم، عبدالرحمن الجامي، رحمه الله تعالى، بيدي أضعف المخلوقين وأفقر الطّالبيين يوسف بن محرم، أثناهما الله تعالى بلطفه العظيم، وغفّر أساتيدنا بحرمة القرآن الكريم، وسائر الإخوان الصّالحين بشفاعاة الأنبياء والمرسلين، في شهر ذي الحجّة الشّريفة، خمسة عشر يوماً، في يوم الإثنين سنة ثلث وثمانين وألف.

KAYNAKÇA

ABDURREZAK Usame Taha, "*el-Fevâidu'd-Diyâiyye'nin tahkiki*", Matbaatu'l-Vezâreti'l-Evkaf ve Şuûni'd-Diniyye, Irak 1983. C. 1.

ABDURREZAK Ahmed Mahmud, "*İlmü'l-Vaz'* (Dirasetün Fi Felsefeti'l-Lüğa beyne 'Ulemâ-i Usûli'l-Fıkhi ve 'Ulemai'-Lüğa)", 1.baskı, Irak 2006.

ARSLAN İclâl, "*Rafi' b. Muhammed b. İbrahim el-Huseyni el-Musevi el-Haseni el-Kirmânî'nin 'İlmu'l-Beyân Adli Risalesinin Edisyon Kritik Çalışması*" , Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1997.

ARSLAN İclâl, "*Abdurrahman el-Câmî ve el-Fevâidü'z-Ziyâiyye Adli Eseri*", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2008.

ALAK Musa, "*Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz' İlmine Dair Risâlesinin Tahkik ve Tahlili*", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 25, 2011.

BEKİROĞLU Harun, "*Bir Felsefî Tefsir Örneği Olarak Muhammed Hâdimî'nin İbn Sina'ya Ait İhlas Suresi Haşiyesi*", Hitit Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, Çorum 2013, c. 12, sayı: 23.

ÇELEBÎ Hacı Halife Kâtib, "*Keşfü'z-Zunûn 'An Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*", thk: Muhammed Adülkadir Âta, 1.Baskı, Beyrut 2008, c.2.

ÇELEBÎ Hacı Halife Kâtib, "*Keşfü'z- Zünûn 'An Esami'l-Kutub ve'l-Funûn*", İstanbul 1941, c.1, 2.

el-BAĞDÂDÎ İsmail Paşa, "*Hediyetü'l-'Arıfîn Esmau'l-Müellifîn ve Asârü'l-Müsannifîn*", İstanbul 1951, c.1.

el-CÂMÎ Nureddîn Abdurrâhman, "*Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*", Manisa İl Halk Kütüphanesi (Zeynelzâde koleksiyonu), no: 5894.

el-CÂMÎ Nureddîn Abdurrâhman, "*Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*", Mısır nüshası, no: 1265.

el-CÂMÎ Nureddîn Abdurrâhman, "*Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*", Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, no: 517/8.

el-HAYRÎ Seyyid Muhammed Receb, "*Şerhü'l-Kâvaidi'l-Vaz'iyye*", İstanbul h.1324.

el-İSKENDERÂNÎ Seyyid Abdülkadir Muhammed Selim, "*Sefau'n-Neb' Fi İlmi'l-Vaz'*", (Mecmu'at-i Hâmsi Resail), thk, İbrahim- Muhammed, 1. Baskı, İstanbul 2012.

el-ÎCÎ Adududdîn Abdurrahmân b. Ahmed, "*er-Risâleti'l-Vaz'iyye*", Mektebetü'l-İslamiyye, Midyat (yy).

el-MAĞNİSÎ (Mânisevî), Mahmut Hasan, "*Muğnît-Tûllab*", Şerhu Metni İsağocî li Esiruddin el-Ebherî, thk: Ūsam b. Mühezzeb es-Sebu'î, Birinci Baskı, Daru'l-Beyrutî 2009.

el-HEFNAVÎ Muhammed, "*el-Haşiyetü 'Alâ Şerhi'l-Mühakkık, Ebî'l-Leys s-Semerkandî 'Alâ'r-Risâleti'l-'Adudiyye*", Mektebetü'l-İslâmiyye, Midyat (yy).

ed-DESŪKÎ Şeyh Muhammed el-Mâlikî, "*el-Haşiyetü 'Alâ Şerhi'l-Mühakkık, Ebî'l-Leys es-Semerkandî 'Alâ'r-Risâleti'l-'Adudiyye*", Mektebetü'l-İslâmiyye, Midyat (yy).

el-TOKADÎ Lütfullah b. Hasan, "*el-Metalib Fi Mevzuati'l-'Ulûm el-Lugaviyye*", (değerlendirme) Şükran Fazlıoğlu, İstanbul 2012.

es-SŪRÎ Ebubekir Mir Rüstem, "*el-Lem'u Fi ilmi'l Vaz'*" (Mecmu'at-i Hâmsi Resail), thk. İbrahim- Muhammed, Birinci Baskı, İstanbul 2012.

es-SEMERKÂNDÎ Ebu'l-Kasım Ali el-Leysî, "*Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*", (es-seğir), Mektebetü'l-İslâmîyye, Midyat (yy).

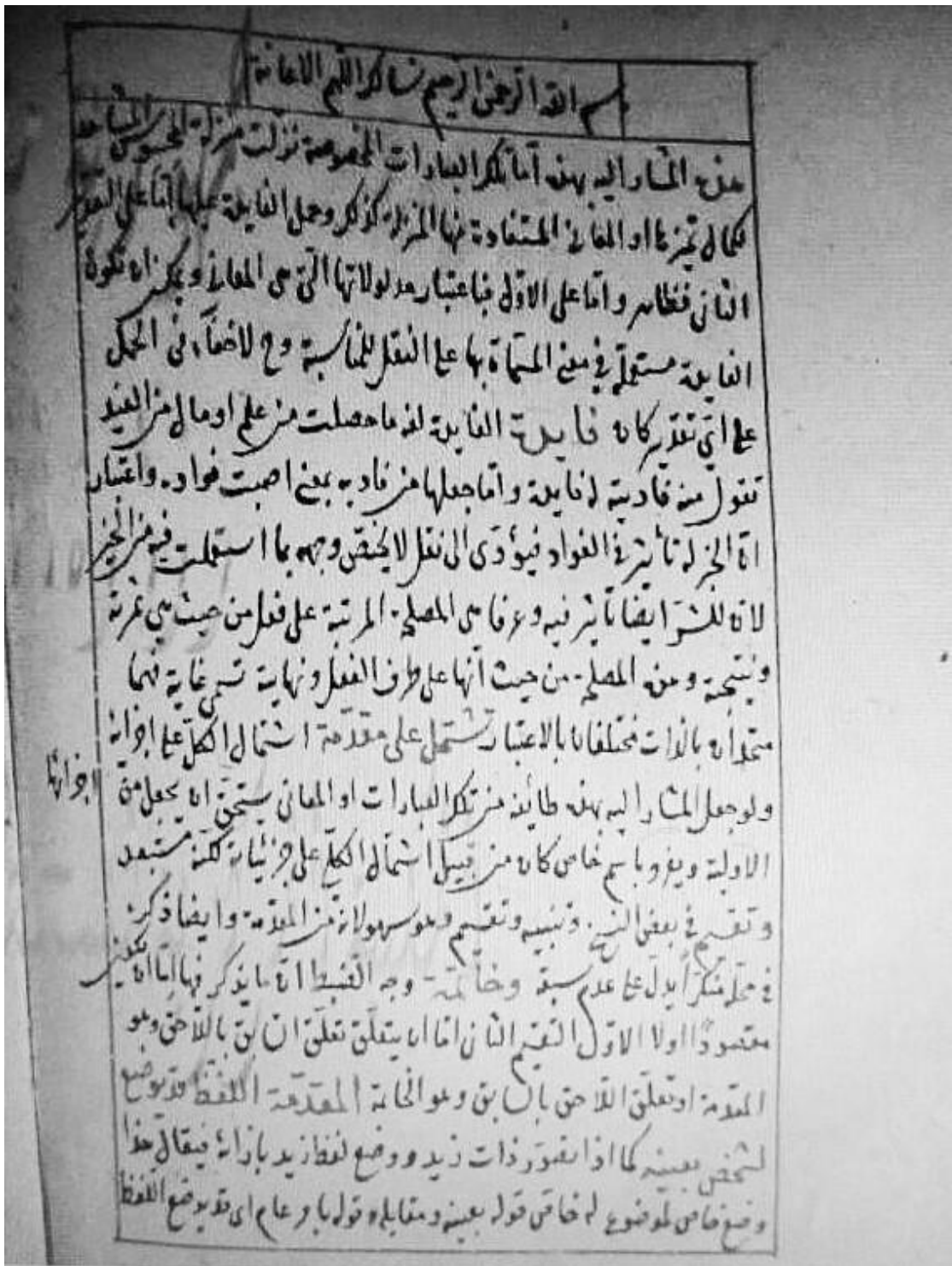
ed-DEREŞVÎ Abdülhakim, "*es-Sutûr*", (Mecmu'ati- Hâmsi Resail), thk. İbrahim Muhammed, Birinci Baskı, İstanbul 2012

ez-ZEHRÂVÎ Şeyh Abdülhamid, "*İlmü'l-Vaz'*", thk. Abdülilah Nebhân, Mecelletü'l-Mecme'i'l-Lüğati'l-A'rabiyye, Dımışk, h.1416, Sayı 7.

GÖRGÜN Tahsin, "*el-Îcî, Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed*", DİA, İstanbul 2000, c. 21.

HİKMET Ali Asgar, "*Câmî Hayatı ve Eserleri*", çev. M. Nuri Gençosman, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1963.

- KUHÂLE Ömer Rıza, "*Mu'cemu'l-Müellifîn*", Beyrut 1993, birinci askı
- KOCA Ferhat, "*İslam Hukuk Metodolijisinde Tahsis*" (daraltıcı yorum), İsam, İstanbul 2011.
- OKUMUŞ Ömer, "*Câmî Abdurrâhman*". DİA, İstanbul 1993.
- ÖZCAN Tahsin, "*Saçaklızâde Mehmet Efendi*", DİA, İstanbul 2008, c.35.
- ÖZDEMİR İbrahim, "*İslam düşüncesinde Dil ve Varlık*" (Vaz' İlminin Temel Meseleleri), İstanbul 2006.
- SAÇAKLIZÂDE Mehmed Efendî, "*Tertibü'l-'Ulûm*". Beyrut-Lübnan 1988.
- ŞAİK GÖKYAY Orhan - ÖZEN Şükrü, "*Molla Lütfî*", DİA, İstanbul 2005 c.30.
- ŞEFKÎ Yusuf, "*Taşköprizâde Ahmet Efendî*", DİA, İstanbul 2011, c.40.
- TAŞKÖPRİZÂDE 'İsâmu'd-dîn Ebu'l-Hayr Ahmed Efendî, "*Miftahu's-Sa'âde*", Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985, c.1.
- TAŞKÖPRİZÂDE 'İsâmu'd-dîn Ebu'l-Hayr Ahmed Efendî, "*eş-Şekâikun'Nu'mâniye fî 'Ulemâi'd-Devleti'l-'Osmânîye*", (İnceleme ve notlarla neşreden, Ahmed Subhi Furat), İÜEF Basımevi, İstanbul 1985.
- YILDIRIM Abdullah, "*Vaz' İlmi Ve Unkîdu'z-Zevahir/Ali kuşçu (inceleme ve değerlendirme)*", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans, İstanbul 2007.
- ZİRİKLÎ Hayreddin, "*el-A'lâm*", Beyrut 1992, c. 3.

اللفظين اضافةً بالنسبة الى معناه الذي هو القاصب والعلو والايضا
 ولا يصح اذ يحل ذكر على الجريئة الحقيقية لانه عروضا لافضائه لا يقتضي الاجرية
 الافاضة بقول الانسان ذونطق لعروض الافضائه فلا يكونان فرعيين
 حقيقيين كما هو معنى الحرف الثاني عشر ختم الرسالة بدفع ما عني خطر بعض
 الاوالم وعوادة الحكم بالجريئة والكلمة والعلمية والموصولة وامثالها على
 الالفاظ انما هو باعتبار ما استعملت فيه من المعاني فاذا علمت جاء ذوماله
 وارادته تنحصر في من لفظا زيد فرتبها يتوهم ان ذون فرئ بل علم الاستعمال
 فيما استعمل فيه لفظا فرغ وكد ما انما المقترنة وصف الالفاظ بما ذكر من الصفات
 وسواء في الوضع لاحمال الاستعمال والموضوع والموضوع لانه ذوام كلي
 فلا يكون علما بل فرئيا وكذا الحال اذا استعملت مستمرا في بعض الموصولات
 والقبائير واسماء الاسماء لا يربك اى لا يوقفك في رتبة وشكل
 تعاورا الالفاظ اى تناول بعضها مكان بعض
 اذا المقترنة الوضع
 تم سورة مولانا جامي رحمه الله

الصفحة الأخيرة من نسخة "م"

محلل نحوي على الوضعية

بسم الله الرحمن الرحيم

هذه المشاهدة لا يهبطها ما تلك العبارات المخصوصة من ذلك
 من ذلك المحسوس المشاهدة كمال تبيته في المعاني المستفادة
 منها المنزلة كذلك وحمل الفائدة عليها أما على تقدير التناظر
 وأما على الأول في اعتبار مدلولاتها التي هي المتعاقبة ويمكن
 ان يكون الفائدة ممتدة في معنى المستفادة بها على العقل
 للنسبة ووج لا خفاء في الحمل على اتي تقدير كان فائدة
 الفائدة لغتها ما حصلت من علم او مال من التقييد تقول منه
 قادت له فائدة وأما جعله من قادت بمعنى أصبت فواده
 باعتبار ان الخير له تأثير في الفوائد فيؤدي الى نقل لا يتصور وجه
 بلا استعمال فيه من الخير لان للشيء ايضا تأثير فيه وهو فاهي
 المصلحة المرتبة على فعل من حيث هي ثمرة وتنتجته ومنها
 المصلحة من حيث انها على طرف الفعل ونهاية تسبي غاية
 فيما شئ ان بالذات تختلفان بالاعتبار تشمل على مقدمته
 اشتغال الكل على اجزاء ولو جعل المثار اليه بهذه طائفة من
 تلك العبارات او المتعاقبة ان يجعل من اجزائها الاواب
 وتقر وباسم خاص كان من قبيل اشتغال الكل على جزئية
 لكنه مستبعد وتقسيم في بعض الشئ وتقسيم وتقسيم وهو
 سهو لانه من المقدمات وايضا ذكره في محله من ايدل على عدم

بسم الله الرحمن الرحيم
 بالنسبة
 في قوله

الصفحة الأولى من نسخة "ز"

كلمة اذا في قوله حفظ التورية في تيم
نظمت الذي حفظ التورية في هذا البيت
عام ١١٠٠

هو حال الوضع لا حال الاستعمال والموضوع له في ذواته كلفي فندا
يكون علما بل خبريا وكذا الحال اذا استعمل في مستمى زيد بعض
الموصلات والضمائر واسماء الاشارة لا يربك اي لا يوحك
في ريبه وسنك فتعاور الالفاظ اي شاوب بعض مكان بعض
اذا اعتبر الوضع تمت هذه الاوراق بعون الله الخلاق

عن يد النحيف محمد عزيزي بفوائده ولو الدب

واحسن البها واليسه او اخر جرح الخيب

سنة ثلث وثمانين والالف

من محبرة من العز

والشرف

مكتبة جامعة القاهرة
Khartoum 2010
VAKIT K1 2 10
1024

الصفحة الأخيرة من نسخة "ز"

الاوهام وهو الحكم بالظهور بلزومية والحكمة والعلمية والعدلية والموهبة
 واستعمالها على الالفاظ انما هو باعتبار استعمالها في غير المعاني
 فاذ امكن جازية ووعال واروت شخصاً ترميه من اللفظ زيد فربما يتوهم
 ان زو ووزن بل علم الاستعمال في استعمال اللفظ فرغ ذلك بان المعنى
 في اوصاف الالفاظ بما ذكره المتصنف هو حال الموضوع لا حال الاستعمال
 وهو متوهم له في ذواته امر الى فلا يجوز ان يقال في شيئا وكذا
 احوال اذا استعماله من زيد لفظاً بغيره هو متوهم
 والضمائر واسماء الكسرية لا يربط
 ان لا يوتغك في ريبه وشك
 تعاور الالفاظ انما هي
 بعينها كما يعين
 او المعنى
 الالفاظ

ثم هذا الشرح المنسوب الى الامام العظيم والامام العظيم
 بين العلوم والحكم عند الرحمن الحكيم - رحمه الله العلي بيده
 المنصف المتوفيق - وافقر الطالبين - يوسف بن محرم النابلسي
 شيخنا بدخلة العظيم وعرفنا سائرين بكرة الوان الكونم وبع
 الاقوال الصالحين - بشهادة الانبياء والمرسلين في شدة
 الشكر والحمد لله يوم الاثنين سنة ثمان وثمانين وثمانم الف

الصفحة الأخيرة من نسخة "ق"

المراجعات

١. إسماعيل باشا، هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين من كشف الظنون، تحقيق محمد عبد القادر عطا، بيروت ٢٠٠٨، م ٦.
٢. ابن منظور، لسان العرب، القاهرة ٢٠٠٣ م ٨.
٣. الحاجي خليفة كاتب جلي، كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، بيروت ٢٠٠٨، م ٢.
٤. خيرالدين الزريكلي، الأعلام، الطبعة العاشرة، ١٩٩٦، م ٣.
٥. الشيخ محمد الدسوقي المالكي، الحاشية على شرح أبي القاسم الليثي السمرقندي على الرسالة العضدية، المكتبة الإسلامية، مديات-تركيا.
٦. طاش كوبري زاده عصام الدين أبا الخير، الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية، التوزيع والتطبيق لأحمد صبحي فراد، إسطنبول ١٩٨٥.
٧. عاشق حسين محقق، الفوائد الغيائية، الطبعة الأولى، القاهرة، ١٩٩١.
٨. علي بن محمد السيد الشريف الجرجاني، كتاب التعريفات، تحقيق: عبد المنعم الحفني، دارالرشد- القاهرة ٢٠٠٥.
٩. نور الدين عبد الرحمن الجامي، الفوائد الضيائية، تحقيق: أحمد- علي محمد مصطفى، الطبعة الأولى، بيروت ٢٠٠٩ م ١.
١٠. عبدالرزاق أحمد الحربي، علم الوضع (دراسة في فلسفة اللغة بين علماء أصول الفقه وعلماء اللغة)، العراق ٢٠٠٦.

١١. محمد الحفناوي، الحاشية على شرح (صغير) أبي القاسم الليثي السمرقندي، مديات-

تركيا.

١٢. محمد سليم الإسكندراني، صفاء النبع في علم الوضع، (في ضمن مجموعة تشتمل على

خمس رسائل) تحقيق: إبراهيم الحرّاني و محمد الدياربكري، إسطنبول ٢٠١٢.

